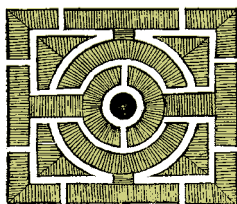

FRA
KVANGÅRD
TIL
HUMLE-
KULE

MEDDELELSER FRA
HAVEHISTORISK SELSKAB
NR 53 • 2023

FRA
KVANGÅRD
TIL
HUMLE-
KULE

Havehistorisk Selskab

Selskabet har til formål at fremme oplysning om og kendskab til historiske haver og historisk havebrug, herunder at fremme forskning inden for området.

SELSKABETS BESTYRELSE

Formand Lone van Deurs, landskabsarkitekt
Sekretær Lea Nørgaard, landskabsarkitekt
Kasserer Tove Hyllested, landskabsarkitekt
Birgitte Degener, restaureringsarkitekt
Rita Larsen, landskabsarkitekt
Bibi Plum Edinger, landskabsarkitekt

Få gerne mere at vide om selskabet på
havehistoriskselskab.dk
eller skriv til info@havehistoriskselskab.dk

Forord

En helhed er en samling af detaljer

Vi ynder at prise og passe på for eksempel en særlig plante, måske er den sjælden, måske er den set med vores øjne særlig smuk med sine guldgule blomster, den er noget særligt, så den bliver der værnnet om til glæde for betragterne – os mennesker.

Hvad der oftest glemmes er, at den plante er en detalje i et sammenhæng, som igen er en detalje i en endnu større sammenhæng, og sådan kan man fortsætte sin tanke og dermed forsøge at favne det hele.

Det er nok en for stor opgave, vel nærmest umuligt, at prøve at favne det hele, men at sætte en brik sammen med andre brikker kan åbne for ny og overraskende viden og forståelse.

Havekunsten er netop en kunstart, der for at lykkes skal kunne spille på mange strenge og bygge helheder fyldt med detaljer.

Luften, lyset, vandet og jorden er de basale elementer, som skal kunne indgå i harmoni med materialer, sociale betingelser, geometri, optiske virkemidler, økonomi, funktionskrav altsammen krydret med og styret af alverdens praktisk viden.

Ankomsten

Overgangen fra det offentlige til det private rum er det sted, hvor det sanselige kan påvirke vores opfattelse af, hvad det er for mennesker, vi skal møde, når denne grænse overtrædes. Visuelle indtryk, det umiddelbare sætter ubevidste forestillinger igang og kan bringe den besøgende i overraskende stemninger.

Peter Thule Kristensen indvier os i barokkens mange og meget elegante virkemidler, som blev planlagt for at bringe gæsten i en særlig stemning og dertil fortælle den besøgende om stedet og dets ejere allerede inden det personlige møde.

Den moderne forhave i al sin enkelhed giver Niels Lützen os et indblik i. Det praktiske prioriteres i vore dage som det væsentlige, en helt anden ankomst end tidligere tiders ønske om at imponere og appellere til hele sanseapparatet.

I Fredensborg bydes gæsterne på flotteste vis velkommen. Både dem der kommer fra landsiden og dem der kommer fra vandsiden kan

vandre gennem alléer helt frem til de nære herligheder og selve slottet. Ulla Kjær øser af sin historiske viden og krydrer ankomsten med fornemmelse for både pragt og folkelighed.

Videre giver Lisbeth Brorsen os et overblik over fredninger af grønne områder, både dem der knytter sig til en bygning, og især dem, der de sidste år, er blevet fredet som selvstændige værker.

Træer til alle tider

I sin tale ved Nobelprisoverrækkelsen 2019 udtrykte Peter Handke som en af sine mange leveregler:

Overhør intet træ og intet vandløb

Det udsagn vil vi prøve at efterleve, så derfor bliver sæson 2024 træernes år.

Træet har til alle tider været, og er stadig, et stort og vigtigt element i havekunsten.

Lige siden Paradisets æbletræ har det haft sin helt særlige plads som symbol på liv og kraft, storhed og alder.

Vi begynder i skoven og sætter derefter fokus på træernes tilblivelse fra frø til plante, samt de mange udtryk, vi som mennesker skaber i samspil med træerne. Dertil besøger vi steder, hvor træerne har spillet og stadig spiller en afgørende rolle.

Lone van Deurs

Årsskriftets redaktion:

Lone van Deurs, landskabsarkitekt MDL

Tove Hyllested, landskabsarkitekt

Webmaster: René Krumm

PROGRAM FOR 2024

**TRÆER
TIL
ALLE
TIDER**

Fredensborg slot set
fra menagerihaven, hvor
det nedrevne menageri
havde sin plads.
Foto: Ulla Kjær

ULLA KJÆR

En misforstået ankomst – om Fredensborgs Brede Allé

Fredensborg Slot er en enestående lokalitet. De fleste danskere vil formentlig forbinde slottet med reportager fra kongelige fester og tænke på familiefotos på trappen op til slottet eller på dans i kuppelsalen med de spændende sort-hvide fliser. Men Fredensborg Slot er også en både bygnings- og havearkitektonisk perle. Stedet har en helt egen ro og en charme, som føles af alle besøgende. Både de lokale, der hjemmevant vandrer rundt i parken, og udefrakommende, som ser slottet og slotshaven for første gang. Over et spænd på flere hundrede år vil mange have det som den tyske filosofiprofessor C.C.L. Hirschfeld, der i sit fembindsværk *Theorie der Gartenkunst* fra 1779-85 fortabte sig i mindet om dette på engang enkle og rige sted med spillet mellem sol og skygge i alléernes løvhang, de mørke graner, de lyse ahorn, de klippede plæner, skovbundens krat; fornemmelsen af at dykke ud fra en dunkel allé og stå ved Esrum Sø's glitrende vand; rigdommen af skulpturelle accenter og oveni alle de andre sanseindtryk.¹ Hirschfeld var professor i Kiel i den danske konges hertugdømme Holsten, og han havde dedikeret sit værk til den danske kong Christian VII's halvbror, arveprins Frederik. På Hirschfelds tid lå Fredensborg under arveprinsens mor og Danmarks førstedame, enke-dronning Juliane Marie, og det er blevet hævdet, at han af politiske årsager rensede sin beskrivelse af slotshaven for omtaler af de dele, der stred imod hans ide om en god havestil.² Men Fredensborg Slotshave er stor, og det er svært at bevise, om Hirschfeld udelod nogle af dens detaljer for overblikkets skyld eller af hensyn til havens besidder. Der er dog ingen tvivl om, at hans begejstring for Fredensborg Slot er ægte. Det er virkelig svært ikke at kunne lide dette sted!

Fredensborg Slots og Slotshaves popularitet afspejles i de talrige publikationer om stedet.³ Stillet over for mængderne skulle man tro, at alt var sagt. Men desværre er ikke alt lige rigtigt. Den første decide-rede monografi om slottet udkom i 1880. Dens forfatter, F.J. Meier,

ULLA KJÆR · Kunsthistoriker og museumsinspektør/seniorforsker på Nationalmuseet. Dr.phil. på en disputats om arkitekten Nicolas-Henri Jardin og forfatter til over 200 bøger og artikler, primært om kunst og arkitektur i den danske enevældes tid og om de danske kirkers kulturhistorie.

Kort fra omkring 1720. Lystslottet Fredensborg er under opførelse, men har endnu ikke fået sit endelige navn og står fortsat som Østrup. Frederik V's Atlas, Det kongelige Bibliotek

ydede en pionerindsats ved at tage fat på 1700-tallets kunst på basis af arkivoplysninger, og bogens tilsyneladende solide kildegrundlag har fået den til at fremstå som et autoritativt værk om Fredensborg. Uheldigvis var Meier dog en uvederhæftig kildekritiker. Han var født i 1835 og voksede op i en tid gennemsyret af nationalitetsfølelse. I 1813 var den danske stat gået fallit, året efter var det århundredgamle rigsfællesskab mellem Danmark og Norge blevet opløst, og en efterfølgende landbrugskrise havde gjort det nødvendigt at nøjes – og gjort nøjsomheden til et ideal, der fandt en passende grobund i landets reducerede format.⁴ Digtere som især N.F.S. Grundtvig sammenholdt udlandets højere bjerge og større bedrifter med danskernes trygge væren, og billedet af det lille land med de lyse bøge og de blide strande blev en fælles trøst, også da hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenburg rev sig løs i 1864 og Danmark blev endnu mindre. Men det betød samtidig, at der nødigt blev indrømmet udenlandsk fødte nogen andel i tilblivelsen af dette idylliske sted. Det kom til at præge store dele af 1800-tallets forskning og deriblandt altså Meiers.

Meier interesserede sig fortrinsvis for en af de mest internationalt orienterede perioder i den danske kunsthistorie, nemlig barok- og rokokotiden, og hans beskrivelser af denne tids kunstnere var helt igennem styret af, om de var danskere og dermed gode, eller om de var udenlandske fødte og dermed, efter hans mening, kun optaget af at

skovle penge ud af Danmark. Uheldigvis var en af hovedpersonerne i Fredensborgs anlægshistorie den franskfødte arkitekt N.-H. Jardin, og Meiers mistro til dette fremmedelement gav hans tekst en usandfærdig farvning. Han manipulerede med kilderne og lagde Jardin selvopfundne – arrogante – bemærkninger i munden, ligesom hans sprogbrug blev stærkt tendentiøst. Hans forklaring på Jardins inddragelse i arbejdet på Fredensborg gik eksempelvis ud på, at franskmanden kun brød sit vellønnede driveri, fordi han fik en ekstra titel og derfor ”dog maatte gjøre noget”. Da ”han tilmed kjendte Kongeparrets Forkærlighed for Fredensborg, begyndte han at pønse paa at udføre store Ting der” og gav en plan for haven, som ”fandt Monarkens allernaadigste Bifald”⁵.

Eftersom Meiers tekst er blevet brugt som et kildefast grundlag for eftertidens viden om Fredensborg, har hans fordomme fået en uberettiget gennemslagskraft. Det har betydet, at der er opstået en fejlagtig historie omkring en af slottets ankomster. Der er derfor grund til atter at trække denne historie frem og slå fast, hvad der er rigtigt og hvad der er forkert.

Fredensborgs historie frem til 1759

Fredensborg Slot blev bygget af Frederik IV som en lykkelig kombination af italienske og franske forbilleder. Frederik IV var født i 1671, elleve år efter at den danske enevælde var blevet indført og funktionen som ”det ypperste og højeste hoved her på jorden over alle menneskelige love” var blevet arvelig. For at gøre den kommende konge bedst muligt skikket til dette hverv, blev han i 1692-93 sendt på uddannelsesrejse til Italien og Frankrig. Italien gav ham et førstehåndskendskab til de landvillaer, som 1500-tallets velhavere havde ladet den venezianske arkitekt Andrea Palladio opføre i den norditalienske region Veneto.⁶ I Frankrig fik han derpå lejlighed til at se tidens bedst kendte palladianske villa udenfor Italien, nemlig Château de Marly, der var opført for Louis XIV i et dalområde med vildtrige skovpartier omkring ti kilometer nord for Versailles. Marly havde to funktioner. Det var dels en slags stationær festdekoration til minde om fredsslutningen i den fransk-nederlandske krig i 1678, dels en retræte.⁷ Det sidste formål blev understøttet af den palladianske stil, som generelt blev forbundet med et naturnært liv. På Versailles var Louis XIV centrum for én lang ceremoni. På Marly var tonen anderledes uformel, og at blive indbudt til et ophold hér var næsten som et ridderslag. De heldige følte sig særligt forbundet med Louis XIV, og han selv

kunne udnytte de løse rammer og leve et mere uforstyrret liv med sin anden hustru, den ikke fyrsteligt fødte Françoise d'Aubigné, Marquise de Maintenon.

Frederik IV synes at være faldet for tanken om et lystslot i en passende afstand fra sin residens. Allerede som kronprins indledte han opførelsen af det kommende Frederiksberg Slot på sin grund lidt uden for København. Men i 1719 gik han i gang med at bygge et fjernere og endnu mere naturnært beliggende lystslot ved ladegården Østrup øst for Esrum Sø, hvor der siden 1678 havde været stutteri. På dette tidspunkt havde han fået flere grunde til at tænke på Marly. For det første var der netop opnået våbentilstand i den lange og udmattende Store nordiske Krig, og der var håb om en snarlig fred, eftersom krigens hovedskikkelse, den svenske kong Karl XII, var død i november 1718. Dermed havde Frederik IV også fået en fred at mindes. For det andet havde han i 1712 ligeledes indgået ægteskab med en ikke fyrsteligt født kvinde. Mens den franske konge var blevet enkemand, før han giftede sig igen, levede den danske konges lovformelige dronning Louise dog i bedste velgående endnu ni år efter hans nye bryllup. Men Anne-Sophie Reventlow var hans livs kærlighed, og hun blev straks efter Louises død både hans legale hustru – og hans nye dronning. Titlerne gjorde hende dog ikke mere accepteret, og Fredensborg blev derfor også et helle, hvor Frederik IV og Anne-Sophie kunne leve sammen i fred.

Som arkitekt for sit nye lystslot valgte Frederik IV den gartneruddannede J.C. Krieger, der samtidig fik til opgave at anlægge en større og mere tidssvarende have ved Frederiksberg Slot. På Frederiksberg kom Kriegers arbejde til at betyde, at et stort, solidt lysthus fra Christian IV's tid måtte rives ned. Materialerne fra huset "Sparepenge" blev dog ikke spildt, men ført til Østrup for at indgå i det nye slotsbyggeri. Over vinduerne på det nuværende Fredensborg kan der således stadig ses dekorative hoveder fra Sparepenge.⁸

Fredensborg Slot blev en centralbygning med en kuppel, der løftede sig højt over den egentlige bygningskrop. Slottet fik den samme symmetriske plan som de palladianske villaer og Château de Marly. Mens forbilledernes plan var kvadratisk, blev Fredensborgs svagt rektangulær. Fredensborg blev heller ikke delt op i fire nøjagtig ens lejligheder, men blev forsynet med en vestibule og en havesal med en dør med glasruder direkte ud til det fri. Især havesalen var banebrydende som et bindeled til de franske udgaver af de landlege lystslotte, de såkaldte maisons de plaisance, der vandt deres største popularitet fra 1730'erne og frem. Dertil kom dog, at Fredensborgs havesal fik sin helt egen betydning.

Fugleperspektiv af Frederik IV.s Fredensborg, 1728. Farvelagt tegning af H.C. Lønborg på Fredensborg

I planen blev slottet, et halvrundt parterre på havesiden og en usædvanlig, ottekantet forgård nemlig skrevet ind i en mægtig cirkel, som fik sit centrum midt i havesalen. Hér var altså slottets hjerte.

Fredensborg Slot blev indviet på kongens fødselsdag den 11. oktober 1722, nøjagtig ti år efter, at Anne-Sofie var kommet til København og var blevet installeret lige ved siden af residensslottet. Der skulle dog gå endnu et par år, før slottet blev beboeligt, og først i 1728 var kongen så tilfreds, at han lod det hele dokumentere i form af et farvelagt fugleperspektiv, en plan og en række tværsnit, udarbejdet under ledelse af oberst H.C. Lønborg. Dette materiale giver et glimrende indtryk af, hvordan det så ud, når kongen herefter ankom til slottet via en af de såkaldte kongeveje, dvs. en særlig kvalitetsvej forbeholdt kongen og hans nærmeste. Det må have været et festligt skue! Langs med vejen løb rødmalede stakitter med hvide toppe, og bag en tilsvarende låge fulgte den første fase af den egentlige ankomst: en slags allé af hjælpebygninger kantet med to rækker kastanjer. Hjælpebygninger brugt som optakt til slottet fandtes også på Marly, men hvor de franske var kubiske og ganske ens, var de danske af forskellig form og størrelse, om end alle gulmalede og med tegtag. Fra alléen af hjælpebygningerne gik vejen ind gennem den tårnprydede port i den dengang lukkede ottekant. Her var der også kastanjer og i midten et springvand med en fredsfigur, og så fulgte selve slottet, hævet over ottekanten og med den knejsende kuppel omgivet af fire røde skorstene. Til højre for slottet

Ankomst til Fredensborg ca. 1735. Gouache af unavngiven kunstner. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

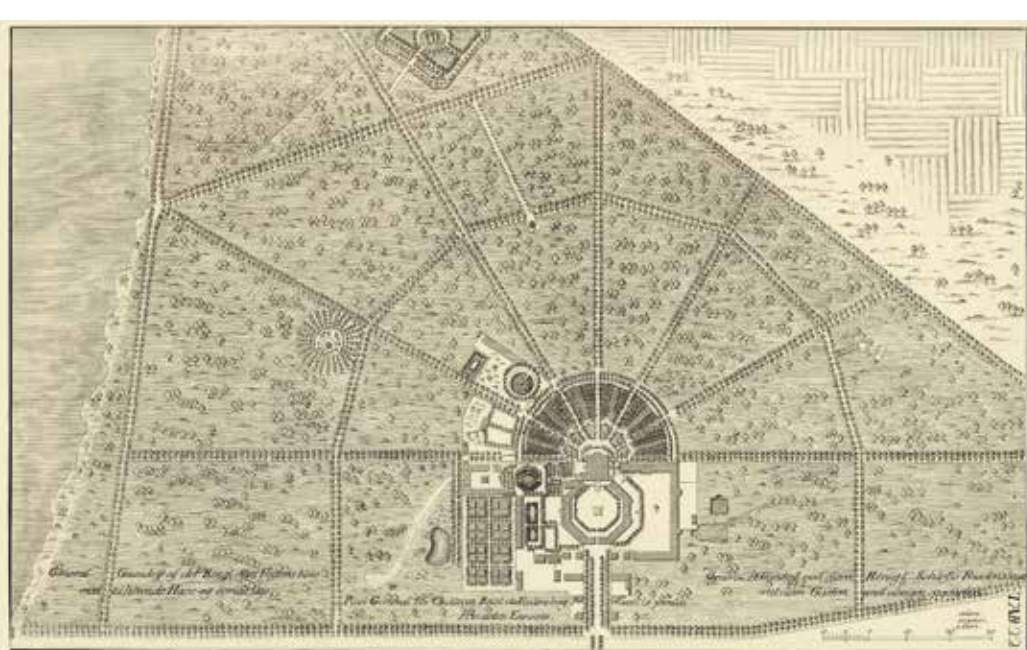
lå slottets kirke og et orangeri med glastag og glasadskillelser mellem de enkelte typer vækster, og til venstre et kolossalt nytteområde med køkkenhaver og smådyrshold og et elegant point-de-vue i form af et ottekantet menageri malet i rødt, hvidt og grønt og også forsynet med hjælpebygninger, nemlig nogle små, tegltækkede hønsehuse.

Den snorlige avenue op til slottet fortsatte på havesiden som den midterste af syv radierende alléer, alle med udspring i den store cirkels centrum i havesalen. En tidlig teori om, at disse alléer var rester af en jagstjerne ved det gamle Østrup, er for længst blevet gendrevet ud fra den logiske slutning, at der næppe har været drevet jagt hen over stutterrivangene.⁹ Haveplaner med vifteformede stisystemer kunne på Fredensborgs grundlæggelsestidspunkt til gengæld findes på eksempelvis Hampton Court ved London – og på Marly. Alléerne på Fredensborg gennemskar det mægtige parterre og fortsatte ud i skoven uden for. Det blev dermed antydnet, at skoven var knyttet til parken, og denne antydning blev bekræftet af, at skoven rummede flere anlæg til lystbrug, nemlig en overdækket havn til kongens båd og en såkaldt eremitagepavillon, hvor kongeparret kunne spise uset af tjenerskabet ved et bord, der fuldt opdækket blev hejset op fra kælderen. Ikke desto mindre var skoven også rig på dyrevildt og adskilt fra parterret ved et hegn med låger ud for hver allé.

Frederik IV elskede Fredensborg, og en overlevering vil vide, at når han var hér, stod han hver eneste morgen en stund ved et åbent vindue

og tog den nye dag til sig. Hans sidste år blev ikke nemme. Han havde oplevet krig og pest; i 1728 brændte næsten en trediedel af hans hovedstad, og privat havde han den sorg, at alle hans børn med Anne-Sophie døde som ganske små. I 1730 overvejede han at trække sig tilbage til Fredensborg med dronningen og et minimum af tjenere. Men hvis han mente det, fik han aldrig gjort mere ved sagen, før han samme år døde. Hans søn og afløser Christian VI havde et mere kontant syn på Fredensborg. For ham var det først og fremmest et udmærket opholdssted, mens han lod residensslottet i København nybygge. Hans præg på Fredensborg kom derfor mest til at bestå af nogle forbedringer af de boligmæssige forhold. Han etablerede en indgang i ly af ottekantens tag, så han slap for at skulle op til toppen af hovedtrappen i al slags vejr, han lod hovedbygningens lave overetage forhøje og førte de fire skorstene op over kuplen for at få dem til at fungere. Hans dronning tilføjede en lille blindfløj med et hobbykøkken, og så lod de samdrægtigt de mange anstødeligt nøgne statuer i haven forsyne med diskrete bly-lændeklæder. Det kunne stort set ikke ses, når figurerne efter tidens skik blev malet hvide for at være mere beskyttede mod vind og vejr og mere synlige.

Efter Christian VI's død i 1746 blev Fredensborg atter kongefamiliens yndlingslot. Frederik V var lige så glad for stedet som sin farfar,

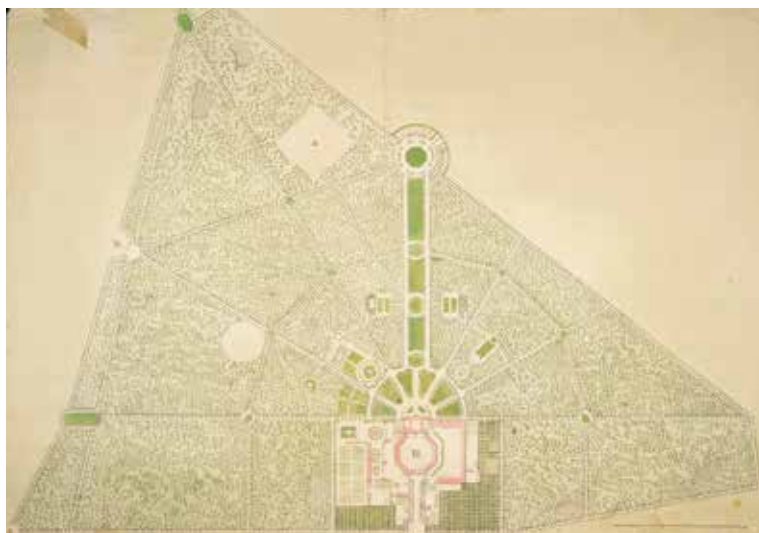
Plan af de bestående forhold i Laurids de Thurah: Den danske Vitruvius II, 1749

og han og hans anden dronning, Juliane Marie, gav det dets endelige form, med en forhøjelse af ottekanten som det afrundende arbejde. Ægteparrets første tiltag var at lade arkitekt Nicolai Eigtved udvide hovedbygningen med to fløje til hver side, så planen kom til at ligne et tykmavet H. Efter Eigtveds død i 1754 forbandt hans kollega Laurids de Thurah de to fløje ud imod menageriet med en kommunikationsbygning. I haven blev skellet mellem parterret og den omgivende skov opløst, idet vildtet blev drevet ud af skoven og dén blev indhegnet. Men der er ingen vidnesbyrd om nogen samlet haveplan før i 1759.

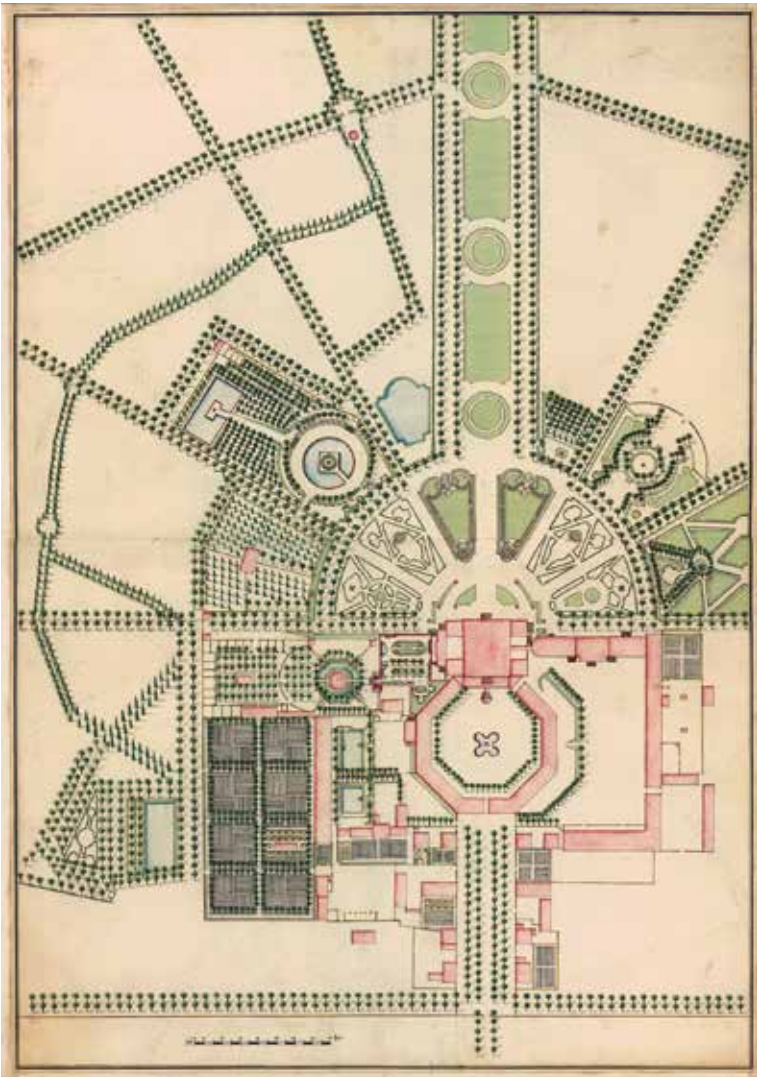
Nicolas-Henri Jardin og den misforståede ankomst

I de første tretten år af Frederik V's regeringstid havde først Eigtved og derpå Thurah også ansvaret for haven. Fra 1756, da hovedbygningen stod færdigudvidet og dens havefacade var blevet næsten tre gange så lang, måtte det forekomme presserende at få haven til at følge med. Men Thurah synes ikke at være blevet bedt om at gøre noget. Til gengæld gik der kun en enkelt dag fra Thurah den 5. september 1759 døde og til der stod en ny arkitekt på Fredensborg: Nicolas-Henri Jardin.

Jardin var uddannet på henholdsvis det franske arkitekturakademi i Paris og det franske akademi i Rom og var i 1754 blevet indkaldt til Danmark for at fortsætte Eigtveds arbejde med en prestigekirke i hovedstadens nye kvarter, Frederiksstaden, og for at virke som professor i arkitektur på det nystartede kunstakademi. I 1759 havde Jardin

Plan af de fremtidige forhold ved Jardin 1759. Frederik V's Atlas, Det kongelige Bibliotek

Detailplan af de fremtidige forhold ved Jardin efter 1759. Hans Majestæt Kongens Håndbibliotek

arbejdet som både bygnings- og havearkitekt for begge de to højest placerede embedsmænd i Danmark, overhofmarskal Adam Gottlob Moltke og udenrigsminister J.H.E. Bernstorff, og der var tydeligvis en helt anden tillid til hans evner inden for havearkitekturen end til Thurahs. Derfor kan det også undre, når Annie Christensen i sin artikel om alléerne i Fredensborg i 2012 mener, at Jardin i sit projekt til Fredensborg slotshave "naturligvis" tog alle "den berømte Thuras" forslag til sig.¹⁰ Thurah havde slet ikke udarbejdet noget forslag, men

havde i sin udgivelse af de bedst kendte danske bygninger, sin "Danske Vitruvius", gengivet de eksisterende forhold. Disse forhold måtte logisk set udgøre udgangspunktet for Jardins ændringer.

Men der er flere misforståelser omkring Jardins greb i Fredensborg Slotshave. Det vigtigste af disse greb var, at han lod den midterste af Kriegers alléer udvide, så den fik samme bredde som det udbyggede slot. De lidt over 70 meter svarede samtidig til en trediedel af diameteren på parterret, dvs. på det cirkelslag, hvori hele slottet var indskrevet. De seks dele parterre mellem de syv alléer havde tidligere været inddelt i koncentriske afsnit, men Jardin lod dem følge med op i størrelsen ved at forenkle dem. De to midterste dele blev sået til med græs, mens de yderste fik geometriske figurer dannet af lave hække over et bunddække af jordbær. Omkring 1760 havde idealet om naturtro haver givet sig udslag i blandt andet den engelske landskabsarkitekt Lancelot 'Capability' Browns mange "parksapes" med plæner helt op til huset. Men flere var også begyndt at kritisere, at huset derved kom til at se ud, som om det bare var blevet dumpet ned midt i det hele. Den franske arkitekt J.-F. Blondel gik i sin *Architecture française* fra 1752 ind for en gradvis uddynding af det regelrette fra huset og udefter, og den samme tanke gik igen i eksempelvis C.-H. Watelets *Essai sur Jardins* fra 1774 og Humphrey Reptons *Observations on the Theory and Practice of Landscape Gardening* fra 1803. Jardin levede med sit parterre op til den sidste tendens. Græsset i midten angav en linie fra huset og ud igennem den brede allé, der blev lagt ud med stier langs siderne og græstæpper i midten. Men de geometriske figurer til siderne lagde sig til husets arkitektur og skabte dermed den glidende overgang fra hus til have.

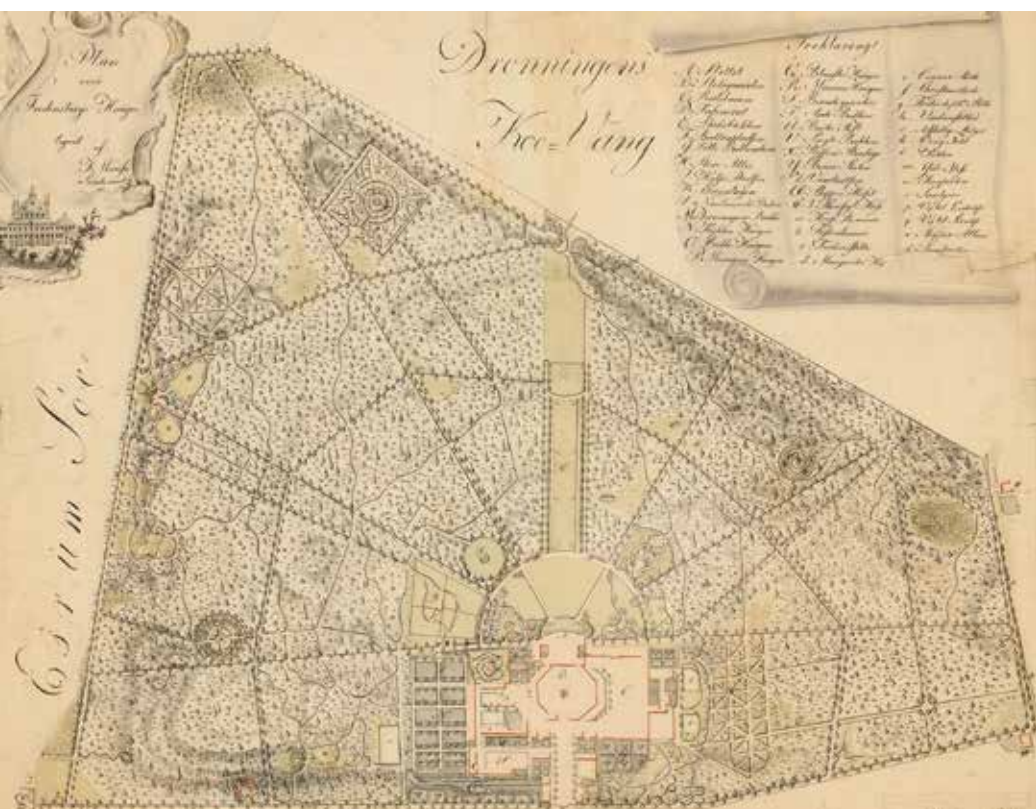
Til etableringen af havens videre forløb fik Jardin en helt perfekt medspiller i den ti år yngre, danske billedhugger Johannes Wiedewelt. De delte det synspunkt, at kunst skulle udføres i overensstemmelse med naturen og passe til både sin tid og sit sted, og Fredensborg slotshave blev et af de allerførste steder i Danmark, hvor haveanlægget blev udført i nøje samklang med et tilhørende skulpturprogram, vel at mærke efter den modne, romantiske haves principper. På hver side af den brede allé, umiddelbart udenfor parterret, blev der for det første opsat to store figurer af det dansk-norske dobbeltmonarkis to riger. Disse figurer blev til siderne holdt fast af to symmetrisk opbyggede monumenter i form af småbakker med søjler, markeret ved hver deres løvepar. Den ene søjle blev sat til minde om Frederik V, den anden i anledning af, at Danmark i 1762 undgik en ødelæggende krig mod Rusland, idet den kamplystne zar blev myrdet af hustruen Katarina,

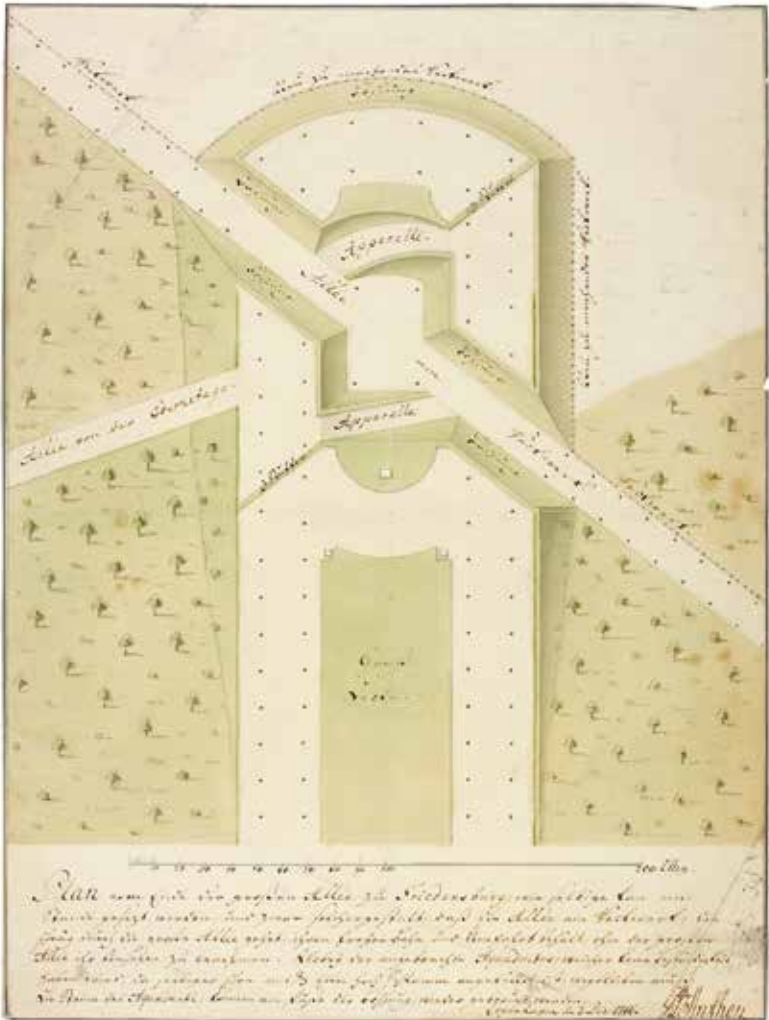

Ankomst til Fredensborg 2015. Foto: Poul Grønder-Hansen

der derpå overtog magten, officielt på vegne af sin søn. Endnu inden haven for alvor var gået over i skoven, var der altså skabt et billede af det lykkelige dobbeltmonarki, der under Frederik V's styre undgik alle trusler. Med skulpturerne i den brede alle blev der tilføjet et håb om, at de gode tanker ville brede sig, idet disse figurer viser forskellige mytologiske bud på udfrielse og dermed overgange til noget nyt og bedre.

Med Jardins ændringer fik Fredensborg Slotshave den markante karakter, som fortsat præger den. Men Meiers antipati overfor den indflydelsesrige franskmænd har trukket dybe spor. Han selv fik flot frakendt Jardin ethvert selvstændigt initiativ ved at betegne hans brede allé som "en slet og ret Efterligning af den store Allé i Haven ved Versailles".¹¹ Denne bemærkning går igen i de senere beskrivelser af haven og er ved den blotte gentagelse kommet til at virke så sand, at haven også efter Jardins ændringer er kendt som en 'barokhave'.¹² I virkeligheden fik han tilføjet en del nyklassicisme. Jardin har nemlig nok hentet nogle tekniske finesser hos sin hundrede år ældre kollega fra Versailles, André Le Nôtre; eksempelvis i form af at lade afstanden mellem træerne i den brede allé følge alléens større skala, og at placere stierne til siderne, så symmetriaksen ikke blev så synlig, at den blev kedelig.¹³ Men tanken om den brede allé stammer ikke fra Versailles. Haven hér var anlagt på en mark og alt var tildannet. Fredensborg Slot lå i en lysning i en skov. Hvis det skulle forstås, var det nødvendigt,

SIDE 18

Aldrig gennemført forslag til en modernisering af Fredensborg Slotshave, udført af J.H. Mansa i 1815. Alléerne er intakte, men bl.a. parterret opløst. Styrelsen for Slotte og Kulturejendomme.

Aldrig gennemført forslag til en modernisering af Fredensborg Slotshave, udført af J.L. Mansa i 1809. Mansa havde foreslået sig at landskabeliggøre slotshaven ved bl.a. at nedlægge et par alléer og opløse parterret. Styrelsen for Slotte og Kulturejendomme.

SIDE 19

Da Frederik V døde i januar 1766, ophørte Jardins engagement i Fredensborg og han måtte efterlade Brede Allé ufuldendt. Hofbygmester G.D. Anthon, som overtog ansvaret for Fredensborg, gav sit bidrag til, hvordan Brede Allé kunne afsluttes, men fik det heldigvis aldrig ud over papiret. Rigsarkivet.

at der kunne kigges ud af skoven. Det var netop, hvad Jardins brede allé muliggjorde. Det lange udblik til de fjerne vidder understregede slottets trygge beliggenhed langt inde i skoven – og dermed også, at det var skoven, der var stedets særpræg. Den brede allé var anlagt i dyb respekt for stedets sjæl i form af den 'genius loci', som kendes fra den romerske mytologi. Dermed fik den også haven til at leve op til to af de mest vitale krav i århundredets mest udbredte havebog, A.-J. Dezallier D'Argenvilles *La Theorie et la Pratique du Jardinage*: nemlig at den både skulle indgå i det omgivende landskab og alligevel skille sig ud i kraft af sin egen sjæl. Den brede allé blev slotshavens nerve.

Mange år efter Fredensborg Slotshaves tilblivelse skrev den tyske forfatter J.W. von Goethe, at da mennesket selv var en del af naturen, kunne det aldrig komme til at overskue den i sin helhed. Det forklarede tidens trang til at se sine (natur)motiver gennem en ramme, og det gjorde Jardins brede allé yderligere moderne.¹⁴ Set fra slottet indrammede træerne en strimmel mark, en strimmel af Esrum sø og en strimmel af de skovklædte banker på søens anden side. Set fra søen lyste det distante slot op, hvidt imod den grønne grund og de flankerende skovpartier. Det er ankomsten herfra, der er blevet misforstået.

Jardin ville have givet den brede allé et jævnt fald ud til havens ydergrænse, hvor der skulle være en afsluttende runddel. Men tæt på grænsen lå der en dyb slugt, der skulle fyldes op, og dette arbejde blev også sat i gang, men aldrig fuldført. Forklaringen er enkel.

Inden for den danske bygningsadministration blev alle opgaver ved de kongelige, dvs. statslige bygninger varetaget af særligt beskikkede bygmestre. Indtil Eigtveds død havde han og Thurah været ligestillede, idet Thurah i overvejende grad havde tilsynet med bygningerne udenfor København, mens Eigtved tog sig af hovedstadsområdet slotte og alle de kongelige haver. Efterfølgende havde Thurah haft det øverste ansvar for det hele. Da han også døde, opstod der et tomrum. Ingen af bygningsadministrationens øvrige tilknyttede havde kvalifikationer til at overtage hans post. Den eneste egnede var Jardin, men da hans ophold i Danmark var knyttet til hans funktion som arkitekt for Frederikskirken, var han åremålsansat og afhængig af en orlovstilladelse fra den franske konge. Han skulle bestemt ikke bruge sin tid på småreparationer landet over. Derfor fik han stillingen som bygningschef eller Intendant des Bâtiments på de vilkår, at han ikke fik nogen tilsynspligt i forhold til de kongelige bygninger, men at han gerne måtte påtage sig særopgaver også inden for den offentlige sektor. På Fredensborg fik han således to hverv: at indrette overhofmarskallens

Brede Allés afslutning fra Frederik V's død og arbejdernes ophør i 1766 og frem til 2013. Foto: Ulla Kjær

nybyggede tjenestebolig og at omlægge haven. I begge tilfælde var Frederik V bygherren, og da arbejdet dermed var knyttet til ham, satte hans død i januar 1766 en brat stopper for dets fortsættelse. Så hjalp det ikke, at der i 1765 var blevet ekstra arbejdsstyrker ind på at fylde slugten op. De forladte jordmasser lå der helt frem til 2013, da en stor bevilling fra A.P. Møller Fonden gjorde det muligt at sætte den brede allé i stand som en nytolkning af Jardins ideer i henhold til et projekt af Schønherr Landskab.

Men bunkerne fik i 1982 Annie Christensen til at tro, at den franskmænd, som Meier satte så lavt, "ikke gik ud for at studere området" før han lagde sine planer for Fredensborg Slotshave, og at denne manglende landskabsregistrering fik sin mest "katastrofale følge" i forbindelse med den brede allé.¹⁵ Hun var godt klar over, at der var indsat gravende soldater, men kendte ikke til Jardins administrative forhold og måtte følgelig konkludere, at arbejdet havde været større, end han havde regnet med. Tvært imod denne antagelse er det dokumenteret, at Jardin både gennemførte en udstrakt opmåling og nivellering af hele haven og at han i 1761 fik fremstillet en træmodel, der viste områdets terrænforhold.¹⁶ Man ved også, at han fra og med den 6. september 1759 tog turen til Fredensborg næsten hundrede gange, og at han ofte blev på stedet i flere dage. Så blev han og af og til også kolleger som især Wiedewelt indlogeret hos hofthømmermesteren Anna Bars i Slots-

Den store allé set fra dens udspring før restaureringen. Foto: Ulla Kjær

Fredensborg. Foto: Roberto Fortuna

gade 8, kun få hundrede meter fra slottet. De rigelige mængder af kaffe, te og vin, som blev indtaget i Anna Bars' værelser, lader antyde, at der blev talt en del og vel også om haven.¹⁷ Under alle omstændigheder må det stå klart, at der aldrig har været sjusket med ankomsterne til Fredensborg. Forarbejderne har til enhver tid været i orden. Skæbnen har bare villet, at deres opfølgning ikke altid er gået som planlagt.

Et par andre huse og lysninger

Desværre er også Christensens tanker blevet gentaget i nyere værker om Fredensborg.¹⁸ En anden misforstået overlevering, som er svær at slå ned, er, at det var Jardins skyld, at Kriegers festlige menageri i 1767 forsvandt.¹⁹ Det antydes nemlig hos Meier. Men husets nedbrydelse blev besluttet på et tidspunkt, da Jardin efter en spontan beslutning af den nye konge, Christian VII, midlertidigt var sat fra bestillingen som Intendant des Bâtiments. Forslaget om nedrivningen kom fra hofbygmester G.D. Anthon, der også tilbød at erstatte bygningen med et selvtegnet andehus. Anthon fik sin vilje, men menageriet viste sig at være i en meget bedre stand, end han havde påstået. Da han to år senere, mens Jardin var i England, erklærede, at Frederik IV's overdækkede havn, det såkaldte Skipperhus, også burde brydes ned til fordel for et bådehus tegnet af ham, blev sagen derfor udskudt, til Jardin kom hjem, og franskmændens råd om at bevare huset og blot reparere det fulgt. Meier er ganske på Anthon's side i denne sag; denne "maatte i al Fald have vidst, at naar ... Jardin eller en anden af de almægtige Fremmede sagde Ja, nyttede det kun lidet, at han sagde Nej".²⁰ Ikke desto mindre er Anthon's andehus for længst forsvundet, mens Skipperhuset står endnu.

I sin beskrivelse af Fredensborg Slotshave kom Hirschfeld blandt andet ind på, at der mange steder var indføjede landskabelige lysninger. Flere af dem var fremhævet med skulpturer; en enkelt rummede så mange, at skulpturerne dominerede alt, nemlig den såkaldte Nordmandsdal. Her var der fra 1764 opsat en hær af norrøne, fortrinsvis norske, bønder og fiskere iført deres lokale dragter. Ideen om dette folkloristiske indslag udsprang af kongens kendskab til en serie små figurer af norske folketyper, naturalistisk udskåret i træ og elfenben af den norske postfører Jørgen Garnaas. Den tyskfødte billedhugger J.G. Grund fik til opgave at kopiere Garnaas' afbildninger af de nordlige undersætter op i legemsstørrelse og få dem stillet op i Fredensborg Slotshave – og han var effektiv. Wiedewelt brød sig absolut ikke om denne letkøbte realisme, og det udtrykte han. Men efter Juliane

Udsnit af Nordmandsdalen med de mange især norske indvånere. Foto: Ulla Kjær

Maries overtagelse af Fredensborg blev Nordmandsdalen det eneste sted i haven, hvor arbejdet fortsatte som før Frederik V's død. Hirschfeld fandt anlægget både æstetisk og etnologisk interessant, mens hans landsmand, kunstkritikeren F.W.B. von Ramdohr fra Dresden, i sin beskrivelse af sit besøg på Fredensborg i 1791 fuldstændig glemte, at han normalt afstod fra at kritisere nulevende kunstnere. "Noget mere afskyeligt end disse uhyrer kan næppe tænkes!"; skrev han.

I dag er Nordmandsdalen det første haveanlæg på en af de måske hyppigst anvendte ankomster til slotshaven; ankomsten fra Skipperallé mod syd. Inden for de seneste år er dalen ligesom den brede allé blevet restaureret, og det sidste projekt, som i 2021 modtog Europa Nostra-prisen i kategorien European Heritage, har, som landskabsarkitekt Christine Waage Rasmussen har formuleret det, resulteret i et "levedygtigt anlæg med megen sandhed i". Jardin og landskabsarkitekt Torben Schönherr blev, som hun siger, begge hentet til Fredensborg "for at yde kunstnerisk hjælp til haven, der trængte til fornyelse for at kunne forblive ... [De delte] en ydmyg og storslået tilgang [til værket, og] deres valgsprog kunne også være det samme: "Less is more"". Jardin må have ærgret sig over at blive kaldt væk fra fuldendelsen af den brede allé og måske endnu mere over efterfølgende at blive beskyldt for ikke at have taget sit arbejde tilstrækkeligt seriøst. Så meget mere ville han have glædet sig over, at også den brede allé og dermed ankomsten til Fredensborg fra Dronningens Køhave mod nord nu også er slottet værdig.

Noter

1. C.C.L. Hirschfeld: *Theorie der Gartenkunst 1-V*, Leipzig 1779-85, III s. 171-218.
2. Annie Christensen: C.C.L. Hirschfeld og Fredensborg, i: *Fra kvangård til humlekule. Meddelelser fra Havebrugs-historisk Selskab 11*, 1981, s. 23-34. Underligt nok skriver hun, at der udover hovedallésystemet, halvcirkepladsen (parterret), indhegningsalléen, Nordmandsdalen og Skibsbakken intet er bevaret af den have, som Hirschfeld så.
3. Blandt de bedste kendte bøger om Fredensborg er, i alfabetisk rækkefølge, Christian Elling: *Veje til Fredensborg Slot*, i: sm. (red.): *Paraden. Kunst i Enevældens Danmark*, Kbh. 1958, s. 11-26; Ulla Kjær, Bente Scavenius og Christine Waage Rasmussen: *Fredensborg Slot og slotshave*, Gads Forlag 2013; Hakon Lund: *De kongelige lysthaver*, Kbh. 1977; F.J. Meier: *Efterretninger om Fredensborg Slot i Frederik IV's. Kristian VI's og Frederik V's Dage*, Kbh. 1880; *Nordmandsdalen i Fredensborg Slotshave*, Slots- og Ejendomsstyrelsen 2002; Hanne Raabyemagle: *Fredensborg Slot. Bygningshistorien*, i: *Kongehusets Boliger*, Kbh. 1987, s. 78-102, Bente Scavenius: *Fredensborg Slot. Interiørene og slotshaven*, i: *Kongehusets Boliger*, Kbh. 1987, s. 103-141; samme: *Fredensborg Slotshave*, Kbh. 1997; Valdemar Seeger: *Fredensborg Slotshave, gamle Anlæg og Monumenter*, Kbh. 1926, samme: *Fredensborg Slot. Fra Oprindelsen til vore Dage. En historisk topografisk Skildring*, Hillerød 1937; Jan Steenberg: *Fredensborg slot. Monumenter og Minder. Tiden 1720-1796*, Kbh. 1969, og Frederik Weilbach: *Fredensborg Slot*, Hillerød 1928.
4. Thorkild Kjærgaard: *Danmark og den franske revolution 1789/Le Danmark et la Revolution française*, Det Kongelige Bibliotek, København 1989, s. 13.
5. Meier (note 2) 1880, side 131.
6. Frederik Weilbach: *Frederik IV.s Italiensrejser*, Kbh. 1933
7. Jfr. Claudia Hartmann: *Das Schloss Marly*, Worms 1995, s. 242-57.
8. Ulla Kjær og Poul Grønder-Hansen: Two Cases of Reuse and spolia in the Early Modern Danish Architecture of Leisure, i: *Looking for Leisure. Court Residences and their Satellites, 1400-1700*, red. Sylva Dobalová & Ivan P. Muchka, assisteret af Sarah Lynch, Palatium e-Publication nr. 4, Prag 2017, s. 75-99
9. Steenberg (note 2), s. 19.
10. Annie Christensen: Alleerne og haven omkring Fredensborg Slot, i: *Fra kvangård til humlekule. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab 12*, 1982, s. 7-62.
11. Meier (note 2), s. 133.
12. Christensen (note 9), som i høj grad bruger Meier, har s. 28 den variation af hans udtalelse, at Jardin i forbindelse med nogle interiørarbejder på slottet kan have bemærket dobbeltalléen på dets gårdside(!) og har ladet sig inspirere af den til at "nærme anlægget til versaillestilen".
13. Axel Thygesen: Lidt om le Nostre og symmetri, i: *Havekunst. Sophienholm*, Lyngby 1977, s. 43-57.
14. Birgit Eriksson: Menneskets dannelse – mellem kunst og natur, i: Ole Høiris & Thomas Ledet (red.): *Oplysningens verden. Idé, historie, videnskab og kunst*, Århus 2007, s. 513-26. Jfr. F.W.B. von Ramdohr: *Studien zur Kenntniss der Schönen Natur, der schönen Künste, der Sitten und der Staatsverfassung auf einer Reise nach Dännemark*, Hannover 1792, s. 265-66
15. Christensen (note 9), s. 37.
16. Rigsarkivet. Partikulærkammeret 9. Resolutionsprotokoller, 8. august 1761. Modellen ("von der Einrichtung des Friedensburger Gartens") blev udført af hofsnedker I. Lütgen i lindetræ.
17. Ulla Kjær: *Nicolas-Henri Jardin – en ideologisk nyklassicist*, Kbh. 2010, s. 610-12.
18. Scavenius (note 2), s. 50-51.
19. F.eks. Lund (note 2), s. 146.
20. Meier (note 2), s. 164.

Indgangsporten ved
Lauritz de Thurahs
Kongelige Palæ
i Roskilde (foto:
Anders Sune Berg).

PETER THULE KRISTENSEN

Barokslottet og sansernes bevægelse

Lauritz de Thurahs slots- og havearkitektur

Artiklen viser med afsæt i arkitekten Lauritz de Thurah (1706-1759), hvordan 1700-tallets slotsbyggerier var lagt an på bevægelse gennem store anlæg, og hvordan ankomstsituationen og vejen op mod hovedbygningen var nøje tilrettelagt. Haveanlæggene var tænkt sammen med arkitekturen, der gennem spejle, udsmykning og indre fontæner trak eksteriørets og havens verden ind i husene og med Thurahs ord satte sanserne i bevægelse. Man kan også tale om en *malerisk* tilgang til arkitekturen, hvor et betragtersubjekt gradvist selv stykker en helhed sammen ved at bevæge sig gennem bygningsanlæg, der både byder på frontale og diagonale kik.

Artiklen er en udløber af monografien *Lauritz de Thurah – Barokkens arkitektur og verdensbillede*, som udkom i 2023 med undertegnede som redaktør. Derudover opsummerer artiklen et foredrag, som jeg holdt i *Havehistorisk Selskab* i marts 2023.

Thurah og hans kontekst

Lauritz de Thurah, der oprindeligt hed Laurids Thura, inden han blev adlet i 1740, var et typisk eksempel på en ny klasse af fremadstormende 'fagprofessionelle' i 1700-tallet. Efter Enevældens indførelse i 1660, hvor den gamle adel mistede meget af sin magt, fik kongemagten brug for loyale og veluddannede embedsmænd som led i opbygningen af den nye tids rangssamfund. Thurah, der selv var bispesøn fra Ribe, blev i mangel på en egentlig dansk arkitektuddannelse i første omgang uddannet inden for fortifikationskorpset, fik en statssponsoreret studierejse rundt i Europa og blev herefter involveret ikke mindst i de mange slotsbyg-

PETER THULE KRISTENSEN · dr.phil. i kunsthistorie, ph.d., arkitekt og professor i arkitektur- og interiørhistorie på Det Kongelige Akademi, Institut for Bygningskunst og Design. Han er tillige forfatter bag flere monografier bl.a. om Lauritz de Thurah, Gottlieb Bindesbøll, Vilhelm Klein og Svenn Eske Kristensen.

gerier, som Christian VI (1699-1746) satte i gang efter sin tronbestigelse i 1730: Det Kongelige Palæ i Roskilde, Christiansborg, Hirschholm, udvidelser på Frederiksberg og Fredensborg, Eremitagen etc. Ved siden af sin karriere som officer opnåede Thurah også at blive generalbygmester, godsejer samt forfatter bag de vigtige topografiske og arkitekturhistoriske værker *Den Danske Vitruvius* og *Hafnia Hodierna*. Der var på overfladen tale om en imponerende karriere, selvom hans personlige finanser til sidst ikke stod mål med aspirationerne og forventningerne i datidens rangssamfund. Et samfund, som var hierarkisk og dynamisk på samme tid – lidt på samme måde som arkitekturen.

På Thurahs tid brugte man i øvrigt endnu ikke stilbetegnelserne *barok* og *rokoko*. I stedet betegnede Thurah sig selv som en bygmester, der arbejdede ”efter den moderne Bygnings-Konstes Regler”, og han fandt inspiration i en række af tidens lærebøger, f.eks. Leonhard Christoph Sturm, *Vollständige Anweisungen* (udkom i flere bind i begyndelsen af 1700-tallet), hvor man kunne finde detaljerede anvisninger til udformning af både slotte, rådhouse, kirker, borgerhuse etc. Tidens store byggeopgaver bestod især i slotsbyggerier, kirkebyggerier og udformningen af sammenhængende byer med pladsanlæg, hvor de enkelte huse skulle indordne sig helheden – ligesom i Frederiksstaden fra 1749.

Slotsbyggerierne handlede ikke blot om banal pragtudfoldelse, men var også et slags uddannelsessted for de mange bygmestre og håndværkere og en scene for en række sociale praksisser, der fandt sted omkring hoffet. Som vi skal se, blev mange af slottene gradvist bygget om og udvidet gennem flere etaper. I den forbindelse var det arkitektens opgave at fastholde et hierarki i en komposition, hvor bevægelsen op mod slottet ikke blev monoton, og hvor sidebygningerne ikke udkonkurrerede hovedbygningen undervejs.

Ankomst og bevægelse

To slotsprojekter – Palæet i Roskilde (1733-1736) og Ledreborg (1750’erne) – viser, hvordan Thurah arbejdede med ankomstsituationen på en måde, hvorved bevægelsen op mod slottets hovedbygning allerede blev foregribet på lang afstand.

Palæet i Roskilde var et nyt byggeri fra Thurahs hånd og husede kongelige overnatninger i forbindelse med den tilstødende Roskilde Domkirke. Byggeriet erstattede en middelalderlig bispegård, men greb også ud til den omgivende by i form af det nyanlagt vejgennembrud Nygade, der dannede en snæver passage foran porten til palæet. En

Fig. 1: Indgangsporten ved Lauritz de Thurahs Kongelige Palæ i Roskilde (foto: Anders Sune Berg).

Fig. 2: Matrikelkort fra 1791, der viser Thurahs palæ i Roskilde til højre for domkirken. Man ankom oprindeligt til palæet via den snævre Nygade, som Thurah anlagde sammen med en lille forplads.

passage, som Thurah formgav, men som siden er forsvundet. Forløbet til palæet, der typisk var tænkt i karet, foregik således først gennem den smalle Nyvej, herefter ankom man til en lille forplads foran porten ind til palæets gårdsplads. Portens snævre åbning skabte en effektiv kontrast til den store gårdsplads, hvor krumme fløje i hjørnerne gelejdede kareten op til hovedbygningens indgangsdør, hvorfra man kunne fortsætte ind i det bagvedliggende trapperum. [fig. 1-2]

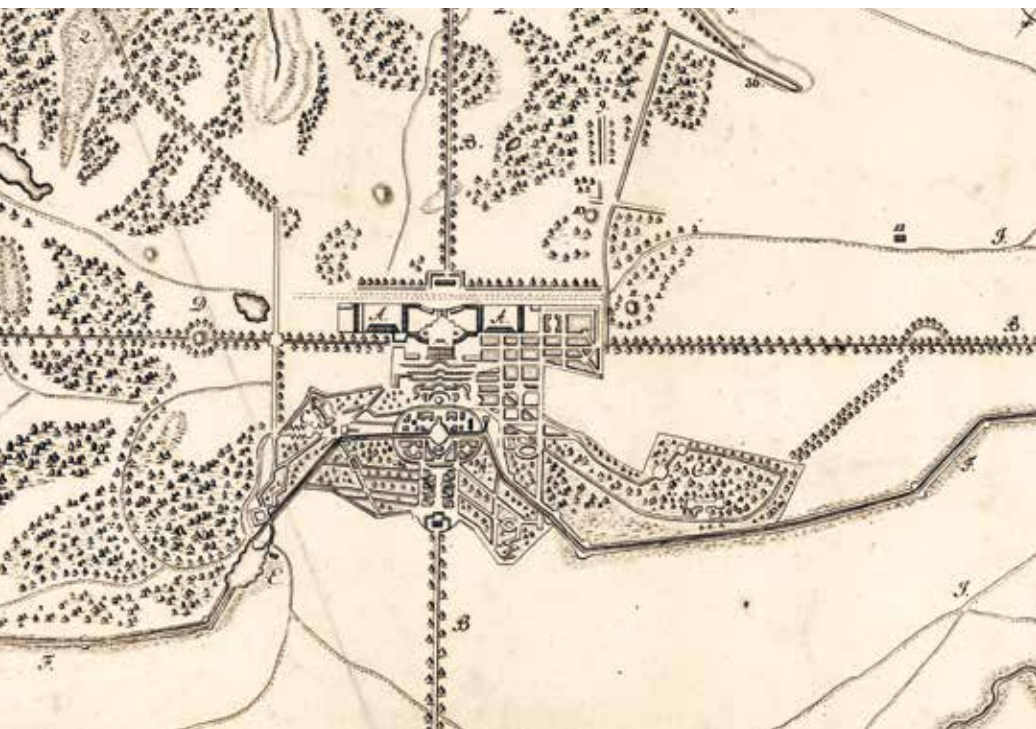

Fig. 3: Kobberstik af Ledreborgs anlæg baseret på en kun delvist realiseret idealplan fra 1751 af landinspektør C. Hammer. På planen ses, hvordan Thurahs pavillon skulle indgå i et større anlæg med yderligere en gårdsplads (litra A) på hver side af den store slotsplads. De blev dog aldrig realiseret (1784, Det Kgl. Bibliotek).

På Ledreborg ved Lejre var udfordringerne anderledes. Thurah overtog omkring 1750 et anlæg fra arkitekten J.C. Krieger, hvor slottets hovedbygning lå langs en terrasseret skråning ud til en ådal. Ankomsten fra Roskilde foregik og foregår fortsat ad en lang allé, der løber langs skråningens højderyg, parallelt med hovedbygningen og ikke frontalt på denne, sådan som man ellers vil forvente det i et barokanlæg [fig. 3-5]. Derfor ankommer man sidelæns til den langstrakte slotsplads, hvor Thurah skulle dels hægte bevægelsen på en slags 'pseudo'-symmetriakse midt for hovedbygningen, dels lukke to huller mellem hovedbygningen og Kriegers sidebygninger på hver side af gårdspladsen. Thurah indførte to delvist krumme pavillonbygninger, der spejler hinanden, fylder huller mellem sidebygninger og hovedbygning ud, og som samtidig giver mulighed for at opdele den langstrakte gårdsplads i en ydre slotsgård og en indre slotsgård, en såkaldt *cour d'honneur*. Denne opdeling tager form ved hjælp af et sindrigt gitter med krumme

Fig. 4: Lauritz de Thurahs sidepavillon på Ledreborg med blik til porttårnet. Man ankom fra alléen langs pavillonens bagside og kom sidelæns ind på gårdspladsen. (Foto: Anders Sune Berg).

Fig. 5: Ledreborgs hovedbygning flankeret af Thurahs to sidepavilloner. I midten ses Thurahs rampe med seks obelisker. (Foto: Anders Sune Berg).

former, der på hver side udgår fra sidepavillonernes krumning og ender med at flankere en indkørsel midt for hovedbygningen. En midte, som Thurah yderligere accentuerede med en elegant rampe foran hovedbygningens centrale indgangsdør, der bliver indrammet af et lavere gitter med seks obeliskformede steler. Dertil kommer et senere opført fritstående porttårn, der også understreger symmetriaksen på midten. Når man i 1700-tallet ankom til Ledreborg via alleen, blev man først introduceret til slottets domæne via en imponant have-låge, der efter sigende skulle stamme fra Amalienborg slotshave. Efter godt 200 meter kom man noget hovedkulds og sidelæns ind på gårdspladsens *cour d'honneur*, og først foran den centrale indgangsdør faldt kompositionens symmetrier på plads, når man vendte sig 90 grader og kikkede mod portbygningen. Det er en arkitektur, der lægger op til bevægelse og aktiv meddigtning i kontrastfulde forløb med indsnævninger og udvidelser, krumme og knækkede former.

Den store helhed og sansernes bevægelse

Det længst nedrevne Hirschholm Slot blev Thurahs største projekt, som han kom til at præge gennem flere byggefaser mellem 1730 og 1744 [fig. 6-8]. Næst efter Christiansborg var det Christian VI og dronning Sophie Magdalenes vigtigste slotsbyggeri, og Thurah bruger ikke mindre end 22 siders tekst og 18 plancher til at beskrive byggeriet i *Den Danske Vitruvius*. I lighed med Ledreborg kastede Hirschholm lange fangearme ud i landskabet i form af alléer, der kom lidt skævt ind i forhold til slottets symmetriakse. Thurah løste denne gang problemet ved hjælp af et porttårn med et obeliskformet spir, der på lang afstand visuelt indfanger de mange 'tråde' i landskabet – lidt ligesom Pave Sixtus V's obelisker, der fungerede som omdrejningspunkter for Roms mange krydsende akser i slutningen af 1500-tallet. Et arkitektonisk greb, som Thurah må have stødt på under sit ophold i Rom.

Derudover er Hirschholms vidtstrakte anlæg, som omfattede en slotssø med to holme med hovedslottet på den ene og en have med busketter på den anden, mindre lysthuse og domestiklænger, et godt eksempel på et anlæg, hvor alt er tænkt nøje sammen. Thurah opererer selv i sin beskrivelse i *Den Danske Vitruvius* med et betragtersubjekt, et *man*, der begiver sig rundt i anlægget: "Naar man saaledes har beseet alle dette store og vidtløftige Slots indvortes Herligheder, har fornøyet sine Øyen med Bygningernes udvortes Ziiraters Beskuelse, og man derefter har betragtet den skønne Fontaine, som er anlagt

Fig. 6: Havefacaden på Thurahs Hirschholm Slot (*Den Danske Vitruvius*, bd. 2).

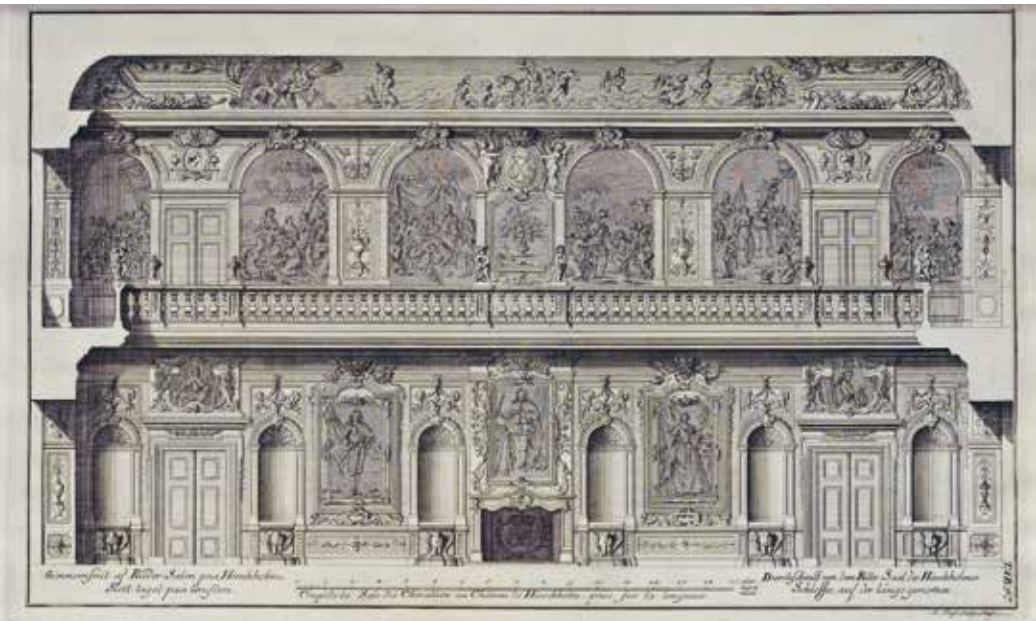
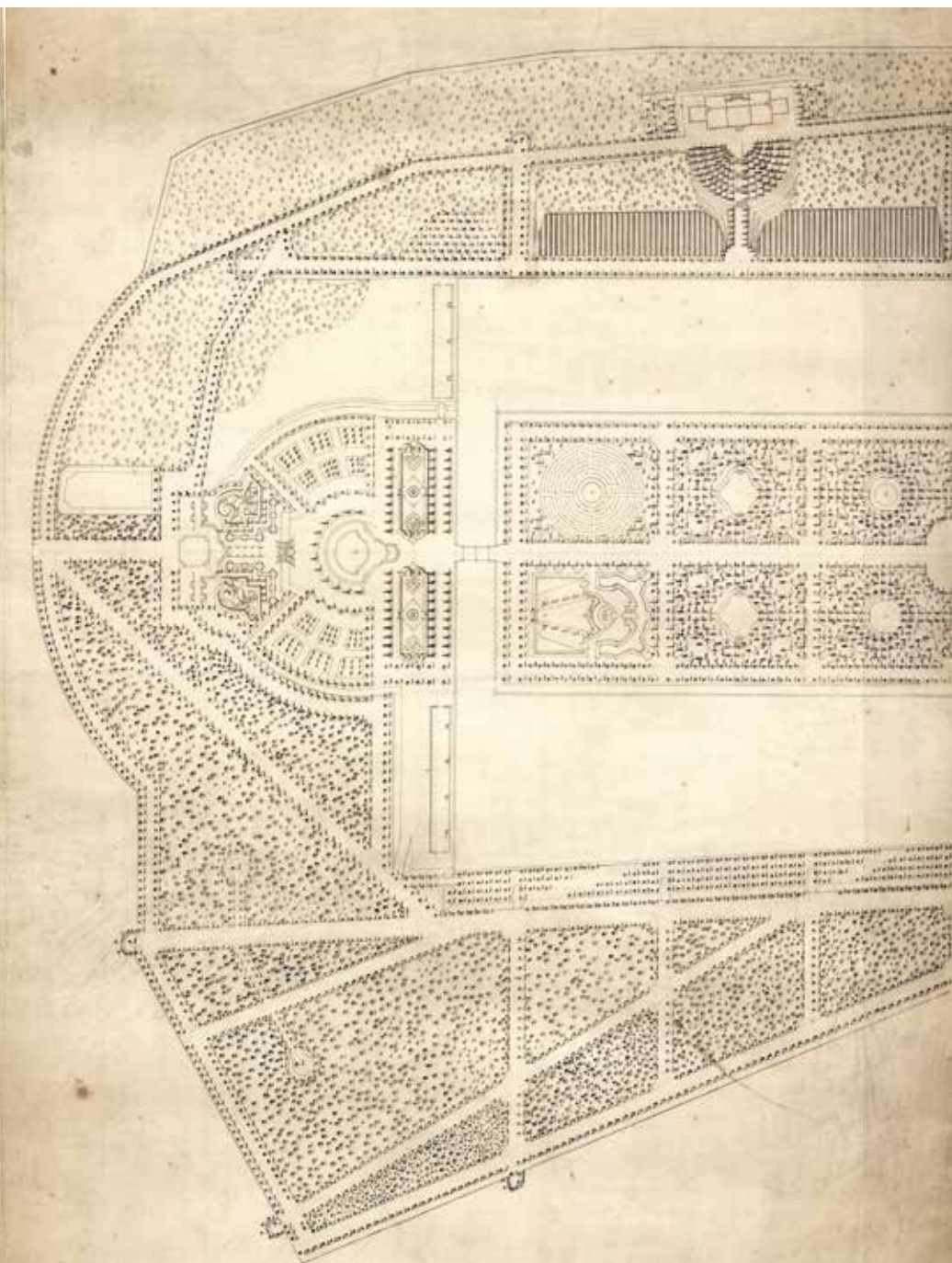

Fig. 7: Længdesnit gennem den centrale sal på Hirschholm Slot. Under de seks nicher ses kummer under en vandspyende ørn, og i midten af salen fandtes et springvand (*Den Danske Vitruvius*, bd. 2).

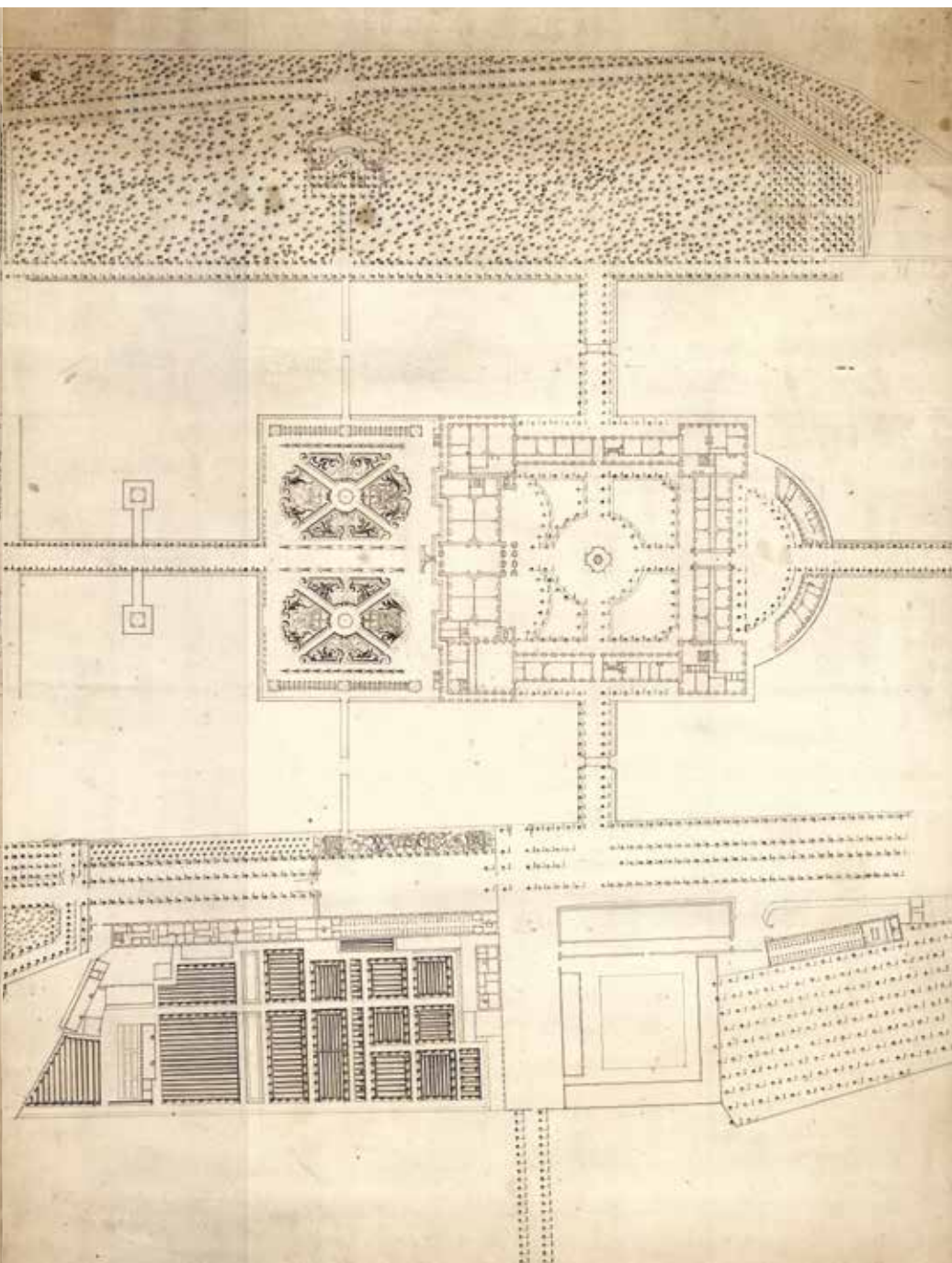

Fig. 8: Situationsplan over hele slotsområdet på Hirschholm efter den næstsidste store ombygning i 1737-1739 (Rigsarkivet).

midt i Slots-Gaarden, og hvilken med mange Figurer og Billeder af Steen er ziiret, der alle give overflødig Vand fra sig; begiver man sig til den Kongl. Have, hvor man strax med Fornøjelse agter den herlige og anseelige Façade af Slottet, som vender imod Haven." Haven, der oprindeligt var anlagt af J.C. Krieger og senere sandsynligvis af Nicolai Eigtved, var anlagt efter den franske have-connoisseur Joseph Dézallier d'Argenvilles principper om at have en lav parterrehave foran slottets havefacade, der tillod udblik gennem udskårne akser i det omgivende landskab, og mere tætte og høje busketter længere væk. Formprincipper, som i dag i en mindre udgave findes i den rekonstruerede have på Thurahs eget lille landsted Gammel Holtegaard fra 1750'erne.

Betragter man en plan over haveanlægget og Hirschholm Slot, kan man også se, hvordan slottets indre rum og havens rum er tegnet på næsten samme måde som en del af et sammenhængende system af rum. Et system, hvor den indre verden og den ydre verden stod i en interessant form for udveksling. Dette blev f.eks. understreget af rislende fontæner og springvand i slottets gennemgående sal og et lille vandfald i et kunstigt fjeldlandskab inde i en norsk bjælkehytte på en brink i slotsparken, der spillede sammen med havens mange fontæner. Ligesom interiørens talrige spejle og blanke overflader må have trukket havens og slotssøens grønne og blå nuancer ind i myriader af små refleksioner. Alt sammen for med Thurahs ord at "sætte alle Sandser i Bevægelse."

Den maleriske barok

Lauritz de Thurahs lille Eremitageslot i Dyrehaven fra 1734-1736 er også et fint eksempel på, hvordan Thurah trækker eksteriørets rum ind i husets interiør og på en måde ophæver grænserne mellem inde og ude [fig. 9-10]. Samtidig er slottet langt an på ikke kun at opleves frontalt, men fra mange sider og i bevægelse. Det passer fint med den schweiziske kunsthistoriker Henrich Wölfflins forestilling om, at barokken er *malerisk* i kraft af dens "interesse i at lade grundformen komme til syne i om muligt flest og mest forskelligartede billeder." I et tidligt udkast til Eremitagen, der dannede hus til middagsselskaber i forbindelse med årlige eremitagejagter, har Thurah tilsyneladende tænkt slottet som en frontal komposition med en hovedfacade og en trappe i midten. Muligvis fordi han opdagede, hvordan den lille og kompakte bygningsklump på sin bakketop kunne opleves fra mange

Fig. 9: Lauritz de Thurahs eremitageslot (foto: Anders Sune Berg).

sider, blev denne frontalitet dog efterhånden anfægtet. Ottekantede skorstene, fritstående søjler i bygningens hjørner og ramper, der skød sig diagonalt ud fra ankomstfacadens hjørner, sørger for, at bygningen kan opleves *over X* eller *per angelo*, som italienerne kalder det.

I beletagens centrale spisesal, hvor kongefamilien ved hjælp af et elevatorbord i gulvet kunne spise alene eller *en ermitage*, blev grænsen mellem ude og inde om nogle steder opløst. Eksteriørets dekorative opbygning med søjler og pilastre fra den fornemme *kompositte* orden bliver trukket med ind i spisesalens vægopstalter, mens talrige spejle, forgyldte jagtredskaber og en dekorativ loftsplafond i midten med blå himmel, skyer og strålekrans med Thurahs ord skaber en fornemelse af "Brogenhed", der "kand passe sig i et Jagt-Lyst-Huus, som ligger midt i en Skov".

Fig. 10: Den centrale spisesal på eremitageslottet (vidvinkel-foto: Anders Sune Berg).

Også de tilstødende kabinetter, der fungerede som aftrædelsesværelser for kongefamilien, var 'brogede' i kraft af deres forskelligartede væg- og loftsudformninger, kontrastvirkninger i farveholdning og mange spejle og diagonale kik gennem de andre rum. De var fra Thurahs side tænkt som et slags katalog over interiørtyper, men bidrog med deres variationsrigdom og mange facetter til et malerisk og komplekst udtryk. Værd at bemærke er også væggenes paneler, hvis profilering undertiden 'forkrøpper' eller hakker og dermed synes at bestå af mange lag, så rummets afgrænsning forekommer uafsluttet.

Den dynamiske barok

Eksemplerne fra palæet i Roskilde, Ledreborg, Hirschholm og Eremitagen viser, hvordan barokarkitekturen spillede sammen med havekunsten og det omgivende by- og landskab på en måde, som langt fra var stiv, frontalt orienteret eller entydigt hierarkisk. Sådanne træk bliver ellers undertiden brugt, når man skal beskrive barokkens franske have som kontrast til den engelske maleriske og mere landskabelige have. Barokkens havekunst er samtidig svær at forstå isoleret fra arkitekturen, der trækker naturen med ind i interiøret gennem fontæner, spejle og et dekorativt udstyr. Rummenes overflader er ofte også uafsluttede med deres mange lag, som om den verdensorden, som de repræsenterer, i sidste ende sitrer.

I mange af projekterne oplever vi også en spænding mellem symmetrisk og hierarkisk opbygning og dynamiske bevægelsesforløb, hvor arkitekturen opleves over X, f.eks. i Eremitageslottet eller ved ankomsten til Ledreborg. Denne bevægelse er, som vi så i beskrivelsen af Hirschholm også lagt an på et betragtersubjekt, et *man*, der bevæger sig gennem anlæggene og med hele sit sanseapparat oplever arkitekturen.

Barokkens arkitektur er både hierarkisk og dynamisk på samme tid. Den er både udtryk for magtdemonstration, hvor kongefamiliens monogrammer ikke levner tvivl om deres domæne, og en ophævelse af klare grænser mellem inde og ude, så man bliver i tvivl om domænets udtrækning. Det er netop denne spænding, der gør Thurahs arkitektur interessant. Der, hvor den store orden begynder at vibrere og sår tvivl om sin egen udstrækning.

Trinitatis Kirkeplads (1984)
i København, tegnet af
Sven-Ingvar Andersson
og Steen Høyer sammen
med Inger og Johannes Exner.
Foto Lisbeth Brorsen

LISBETH BRORSEN

Fredning af landskabsarkitektoniske værker – hvad kan fredes?

De sidste år er det lykkedes at få fredet en række væsentlige landskabsarkitektoniske værker. Men der er også eksempler på, at fredningsforslagene er kommet for sent, aldrig er blevet formuleret eller at modstanden har været for stor.

Lovgrundlag

Landskabsarkitektoniske værker kan være fredet enten i henhold til bygningsfredningsloven eller i henhold til naturbeskyttelsesloven. De her omtalte fredninger er fredet i henhold til bygningsfredningsloven.

Bygningsfredningsloven, der er fra 1918, er løbende blevet justeret, og med lovændringen i 1979 blev det muligt også at frede de fredede bygningers umiddelbare omgivelser, hvis de udgjorde en del af den samlede beskyttelsesværdige helhed. Det fremgår dog af lovbemærkningerne, at bestemmelsen kun kan anvendes på begrænsede arealer. Det gælder videre, at bestemmelsen kun kan anvendes for at sikre en kulturhistorisk eller arkitektonisk helhed.

Med lovændringen i 1997 blev aldersgrænsen for en fredning ændret fra 100 år til 50 år, dog stadig med mulighed for at også yngre anlæg kan fredes, når det er begrundet i deres fremragende værdi eller i andre særlige omstændigheder.

Tilbage var de landskabsarkitektoniske værker, som ikke knyttede sig til en bygning, eller som knyttede sig til en bygning, der ikke var fredningsværdig. Med en ændring af loven i 2010 blev det muligt også at frede de såkaldte 'selvstændige landskabsarkitektoniske værker', dvs. landskabsarkitektoniske værker, som ikke er knyttet til en fredet bygning.

LISBETH BRORSEN · arkitekt maa

Det fremgår af lovbemærkningerne, at der ved et selvstændigt landskabsarkitektonisk værk skal forstås et menneskeskabt arkitektonisk værk i landskabet. En bevidst formet og planlagt konstruktion eller installation bestående enten af artsbestemt, specifik vegetation og naturmaterialer alene, eller af forarbejdede, bestandige materialer, som er formet eller installeret i et landskab eller byskab. Der kan være tale om en enkeltstående skulpturel genstand eller andre kunstneriske installationer, som er projekteret og udført som et selvstændigt virkemiddel eller med henblik på at give landskabet eller byskabet et kunstnerisk udtryk. Der kan også være tale om et anlæg med bygninger, hvor bygningerne er underordnede det landskabsarkitektoniske udtryk, men hvor helheden mellem bygninger og det landskabsarkitektoniske greb fremstår som en helhed eller et samlet værk.

Videre fremgår det af Kulturstyrelsens 'Rapport fra arbejdsgruppe om Fredning af selvstændige landskabsarkitektoniske værker' (2013)¹, at strategien for fredning af selvstændige landskabsarkitektoniske værker bør være, at hvert enkelt værk vurderes på baggrund af dets landskabsarkitektoniske kvalitet, og at der ikke bør fredes værker, der alene er repræsentative.

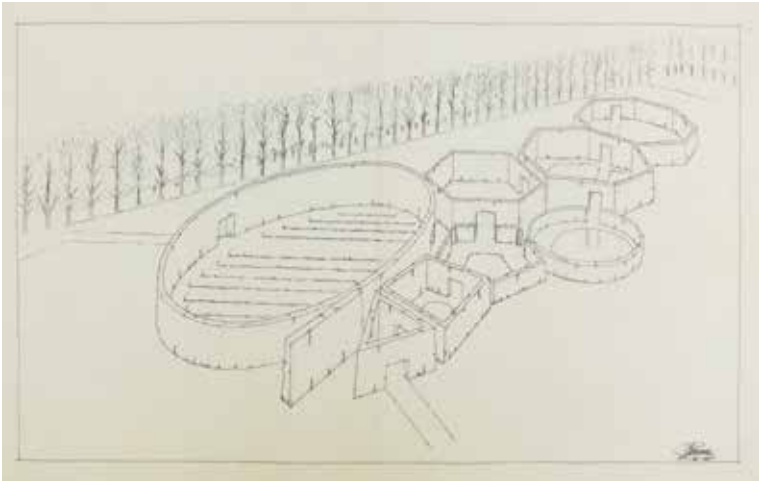
Fredede selvstændige landskabsarkitektoniske værker

Siden lovændringen i 2010 er der frem til udgangen af 2023 gennemført fredning af syv selvstændige landskabsarkitektoniske værker:

Vor Frue Kirkes Plads, Kalundborg. Fredet i 2011^{*2} Pladsen ligger på et jævnt skrånende terræn, øst for Vor Frue Kirke i Kalundborgs gamle bydel. Den centrale del af pladsen er beplantet med lave hække i et geometrisk mønster. Mellem hækkene er grusede stier og små afgrænsede, utilgængelige arealer. Hækkene består af liguster og berberis.

Pladsen er anlagt i 1952-1953 og tegnet af landskabsarkitekterne C. Th. Sørensen og Ole Nørgård, som dengang var ansat på C. Th. Sørensens tegnestue. I 2012 blev anlægget restaureret af landskabsarkitekt Kirsten Lund-Andersen, og i den forbindelse blev hækkene klippet ned til den oprindeligt tiltænkte højde.

De Geometriske Haver i Birk, Herning Kommune. Fredet i 2014 Anlægget består af høje bøgehække, som er plantet i forskellige geometriske figurer. Udgangspunktet er en 10 meter lige hæk. Denne

C. Th. Sørensens første, men aldrig realiserede, plan for Vitus Berings Park.
Kgl. Bibliotek

De Geometriske Haver (1983) i Birk, Herning Kommune, tegnet af C. Th. Sørensens.
Foto Lisbeth Brorsen

hæklængde er videre anvendt som sider i henholdsvis en trekant, en firkant, en femkant, en sekskant, en syvkant og en ottekant. Dertil kommer en cirkel og en oval. Figurerne er samlet midt i en oval lysning, som er omgivet af en egeskov. Hækkene er fire til otte meter høje. I hækkene er der udspæringer, som gør det muligt at gå igennem anlægget. De enkelte figurer er adskilt af tre meter smalle stier.

Anlægget er tegnet i 1945 af landskabsarkitekt C. Th. Sørensen, men først realiseret i 1983 efter hans død. Projektet var oprindeligt tegnet til den plads i Horsens, hvor Vitus Berings Park nu ligger.

Parterrehaverne/Springvandsterrasserne i Tivoli, København. Fredet i 2014* Anlægget ligger som en fredelig oase i det ellers larvende Tivoli, imellem Tivolisøen og den lidt højere liggende sti (Strandvejen) som løber omkring søen. Mod stien afsluttes anlægget af en lav, blødt svunget mur i gule klinker. I læ bag muren står bænke. Det lavtliggende anlæg er karakteriseret af 32 trækar, som fordeler

Parterrehaverne (1945) i Tivoli, København, udformet af G.N. Brandt og Poul Henningsen. Foto Susanne Guldager

sig mellem parallelt ordnede stauedebede og en belægning bestående af gule klinker. Bedene er alle tre meter brede, men deres længde varierer. De afsluttes enten af en halvcirkel eller en vinkelret afskæring. Hvert trækar indeholder ét centralt placeret, lavt springvand, som om aftenen er belyst nedefra. Trækarrene er bødkerarbejde udført i egetræ.

Anlægget er fra 1945, udformet af landskabsarkitekt G.N. Brandt i samarbejde med arkitekt Poul Henningsen, som har tegnet egetræskar, bænke og andet inventar, herunder de såkaldte Tivoli-lamper. Anlægget er i 2006 istandsat af landskabsarkitekt Jane Schul. Det er fredet som en helhed med alle elementer, herunder muren med bænke, belægnings, bedenes udformning og beplantning samt inventar i form af egetræskar og lamper.

Vitus Berings Park, Horsens. Fredet i 2014* Parken ligger imellem den centrale bydel og banegården. Den er etableret til minde om polarforskeren Vitus Bering, født i Horsens, og hans ekspeditioner i

Vitus Berings Park (1957) i Horsens, tegnet af C. Th. Sørensen. Foto Kirsten Lund-Andersen

1700-tallet i det nordøstlige Sibirien. Parken er komponeret over to hovedelementer: en central, oval lysning med et mindesmærke og en lund af egetræer med en underskov af rododendron, hvorigennem der slynger sig et bredt, s-formet græsbælte. Anlægget gennemskæres af tre rette stier, som alle krydser den centrale oval. Denne lysning er omgivet af en mur af sandstensblokke, som mod vest er op til to meter høj og mod øst i niveau med græsset. På den høje del af muren ses et mindesmærke over Vitus Bering. Mindesmærket består af en bronzetavle, hvorpå Vitus Berings rute over de nordlige verdenshave er vist. Tavlen flankeres af to kanoner.

Parken er fra 1957 og tegnet af landskabsarkitekt C. Th. Sørensen.

Frederiksberg Allé, Frederiksberg. Fredet i 2018* Frederiksberg Allé ligger centralt i bydelen og fører fra Vesterbrogade i øst til Frederiksberg Have i vest. Fredningen omfatter ud over alléen også Skt. Thomas Plads og Frederiksberg Runddel. Alléen er anlagt i 1704 som en kongelig forbindelsesvej imellem København og det netop opførte Frederiksberg Slot og Have.

Frederiksberg Allé (1704). Foto Lisbeth Brorsen

Alléen består af to rækker lindetræer i hver side. Imellem træ-rækkerne ligger to brede promenader til fodgængere. I midten er en kørevej og ind mod husrækkerne et fortov og en smal kørevej med parkering. Fredningen omfatter hele alléens tværprofil, fra husrække til husrække. Hertil kommer træerne på henholdsvis Skt. Thomas Plads og Frederiksberg Runddel samt de ensartede belægninger på de to pladser. Endelig er også de to drikkevandsbrønde på Frederiksberg Runddel, de to fontæner på Skt. Thomas Plads samt en række bænke og gaslygter fredet.

Trinitatis Kirkeplads, København. Fredet i 2020* Pladsen ligger midt i Københavns ældste bydel, bag Rundetårn og Trinitatis Kirke. Der er adgang til pladsen fra Købmagergade, Landemærket og Pilestræde. Pladsens belægning består af gamle, kvadratiske granitfliser og mod Pilestræde af et brolagt trappe- og rampeanlæg. Videre er der, nord for kirken en mindre kirkegård. Pladsen er møbleret med konsoller fra en restaurering af Rundetårn og af to træer. Mod Pilestræde afsluttes pladsen af en arkade og mod Købmagergade af et monument for digterne Johannes Ewald og Johan Herman Wessel. Monumentet står bag et buet forløb af lave trappetrin.

Pladsen var kirkegård indtil 1851, hvor det blev forbudt at foretage begravelser i kirkegårde inden for voldene. Den har fået sin nuværende form i 1984 i forbindelse med istandsættelse af Rundetårn og opførelse af menighedshuset i pladsens nordlige del. Landskabsarkitekterne Sven-Ingvar Andersson og Steen Høyer, som dengang var tilknyttet Sven-Ingvar Anderssons Tegnestue, samt Inger og Johannes Exner stod for omlægningen i 1984. Pladsen blev renoveret i 2002 af landskabsarkitekt Jeppe Aagaard Andersen og i den forbindelse er enkelte gravsten flyttet en smule.

Måneporten i Springforbi, Lyngby-Taarbæk Kommune. Fredet i 2023*

Anlægget ligger imellem Strandvejen og Øresund. Selve Måneporten indgår i et stensat dige, som ligger i overgangen imellem en græsklædt slette og kystlinjen. Måneporten er placeret ud for slettens laveste punkt. Diget og den cirkulære, selvbærende måneport er sat i Nexø Sandsten, som en såkaldt tørmur, dvs. uden brug af mørtel.

Dige og port indgik tidligere i et haveanlæg, som blev fjernet i 1990'erne i forbindelse med realiseringen af Springforbiplanen, hvis formål var at give offentligheden adgang til Øresundskysten.

Måneporten (1934) i Springforbi, Lyngby-Taarbæk Kommune, tegnet af C. Th. Sørensen. Foto Lisbeth Brorsen

Fredningen omfatter det stensatte dige med måneport og den græsklædte slette mod land. Anlægget, der er opført i 1934, er tegnet af landskabsarkitekt C. Th. Sørensen i forbindelse med opførelsen af den nordfor beliggende villa. Måneporten er inspireret af traditionel kinesisk arkitektur.

Port og mur var i 2020 i faretruende forfald, men er siden stabiliseret.

Videre forventes **Universitetsparken i Aarhus*** fredet som et selvstændigt landskabsarkitektonisk værk. Et fredningsforslag er frem til 21. februar 2024 i høring sammen med et forslag om fredning af et antal universitetsbygninger.

Endelig har By og Land Danmark 2023 indsendt forslag til Slots- og Kulturstyrelsen om fredning af **DTU's landskab*** som et selvstændigt landskabsarkitektonisk værk.

Med undtagelse af Frederiksberg Allé er de ovennævnte, nu fredede landskabsarkitektoniske værker opført i perioden fra 1935 til 1984. To af værkerne, De Geometriske Haver og Trinitatis Kirkeplads, var på fredningstidspunktet (2014 og 2020) under 50 år. I frednings-

DTU's landskab (1959-74), tegnet af Edith og Ole Nørgård sm Eva og Nils Koppel
Foto Lisbeth Brorsen

beslutningerne oplyses det derfor af henholdsvis Kulturstyrelsen og Slots- og Kulturstyrelsen, at de finder, at anlæggene har de fremragende arkitektoniske, og kulturhistoriske værdier, der kan begrunde en fredning af et værk, som er yngre end 50 år.

De detaljerede fredningsafgørelser og -beskrivelser kan ses på Slots- og Kulturstyrelsens hjemmeside (www.kulturarv.dk/fbb) ligesom de fredningsbeskrivelser for forslag, som By og Land Danmark har udarbejdet og indsendt til Slots- og Kulturstyrelsen (markeret med *), kan ses på landsforeningens hjemmeside.

Fredning af omgivelser til fredede bygninger

I de senere år er der i forbindelse med fredning af bygninger gennemført så forskellige omgivelserfredninger som:

Nørholm Vandmølle, Varde Kommune. Fredningen er i 2014 udvidet med bro, stigbord og malekarm samt lysthuset i herregårdsparken.

Rækkehusbebyggelsen Parcelgården i Rudersdal Kommune. Fredet 2015 med store dele af omgivelserne, dog ikke de private haver.

Friluftsanlægget Vestbadet*, Rødovre og Hvidovre Kommuner. Svømmebassiner, vandlegeplads og den tidligere kiosk er i 2017 fredet med omgivelser.

Sonja Polls hus og have*, Kastanievej, Rudersdal Kommune. Alt på matriklen fredet i 2021.

Nyholm, Københavns Kommune. Den tidligere fredning af bygninger og et monument på Nyholm er i 2022 udvidet med fredning af bl.a. mange omgivelser.

Snedkerens Hus, Mariagerfjord Kommune. Det enlængede beboelseshus er fredet i 2023 med omgivende pigstensbelægning.

Øget fokus på landskabsarkitektoniske anlæg

Siden 1980 har fredningsmyndigheden (aktuelt Slots- og Kulturstyrelsen) med stadig øget fokus, vurderet om omgivelserne skulle medtages i bygningsfredninger. Iflg. forannævnte 'Rapport fra arbejdsgruppe om Fredning af selvstændige landskabsarkitektoniske værker' var der i 2013 fredet ca. 50 haver, ca. 190 gårdspladser, gårdrum eller belægninger, ca. 20 parker, offentlige anlæg mv. og ca. 15 fredninger af træer/hække, som ligger i tilknytning til en fredet bygning. Siden denne optælling er flere landskabsarkitektoniske anlæg fredet, herunder de ovenfor nævnte selvstændige landskabsarkitektoniske værker.

Vor Frue Kirkes Plads (1953) i Kalundborg, tegnet af C. Th. Sørensen og Ole Nørgård. Foto Kirsten Lund-Andersen

Sonja Polls have, Holte. Foto Lisbeth Brorsen

Med en lovændring i 1997 blev der åbnet mulighed for at en landsdækkende forening kunne indsende fredningsforslag til Slots- og Naturstyrelsen, og at forslagene ikke kunne afvises administrativt, men skulle forelægges for Det Særlige Bygningssyn. Denne rettighed blev tildelt By og Land Danmark, Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur, som siden flittigt har indsendt fredningsforslag, herunder de fleste af de senere fredede, særlige landskabsarkitektoniske værker.

De kongelige haver

Man skulle tro, at de kongelige haver og herregårdshaverne var blevet fredet som de første, da lovgivningen åbnede mulighed for det. Men foreløbigt er der kun gennemført en fredning af ganske få herregårdshaver. Herom senere.

Administrationen af de kongelige haver, har siden afskaffelsen af enevælden i 1849, været varetaget af staten, aktuelt af Center for Slotte og Haver under Slots- og Kulturstyrelsen. Her har man igennem en årrække udarbejdet grundige perspektivplaner for de enkelte haver, hvor der redegøres for værdier i og mål for haverne. Derudover udarbejdes der driftsplaner med anvisninger på, hvilke arbejder der skal udføres.

De fleste af de kongelige haver er omfattet af ældre og meget summariske naturfredninger. Fx fremgår det af fredningskendelsen fra 1960 for Frederiksberg Have og Søndermarken, at hensigten er at bevare arealerne ”som rekreativt grønt område, tilgængeligt for offentligheden som nu, idet der ved deres parkmæssige, forstmæssige og botaniske røgt og udvikling stedse vil være at tage hensyn til deres historiske traditioner.” I øvrigt rummer Frederiksberg Have en del bygninger, som er fredet efter bygningsfredningsloven, herunder kavalerybygningerne og indgangspartiet ved Frederiksberg Runddel.

Helt summarisk er formålet med bygningsfredningsloven at værne landets ældre bygninger af arkitektonisk, kulturhistorisk og miljømæssig værdi, og formålet med naturbeskyttelsesloven er at medvirke til at værne landets natur og miljø, så samfundsudviklingen kan ske på et bæredygtigt grundlag i respekt for menneskets livsvilkår og for bevarelsen af dyre- og plantelivet.

En naturfredning er imidlertid ikke en hindring for at et anlæg også kan fredes efter bygningsfredningsloven.

Herregårdshaverne

I 1986 blev den eksisterende fredning af **Ledreborg** i Lejre udvidet til også at omfatte den del af haven, som kaldes "Det peripatetiske Akademi" (1755-62), herunder to statuer, to buster og syv obelisker samt to buster i den sydvendte slotshave.

Samme år blev fredningen af bygningerne på **Lerchenborg** ved Kalundborg udvidet til også at omfatte parkens lindeallesystem og lindebuehæk med statuer.

I 1990'erne arbejdede Skov- og Naturstyrelsen med gennemgange af udvalgte herregårdshaver. Arbejdet var en opfølgning på herregårdbetænkningen fra 1987.³ I forbindelse med arbejdet blev der gennemført opmålinger af haverne til Ledreborg i Lejre Kommune, Glorup i Nyborg Kommune, Visborggård i Mariagerfjord Kommune, Hofmangave i Nordfyns Kommune og Erholm i Assens Kommune.

Det omfattende arbejde resulterede imidlertid kun i en fredning af renæssancehaven til **Visborggård** i 2001. Visborggård var dengang ejet af Nordjyllands Amt. De andre haver var og er privatejede. Inden arbejdet blev sat i gang, havde Skov- og Naturstyrelsen lovet ejerne, at haverne kun blev fredet, hvis ejerne ønskede det. Resultatet blev, at haverne ikke blev fredet.

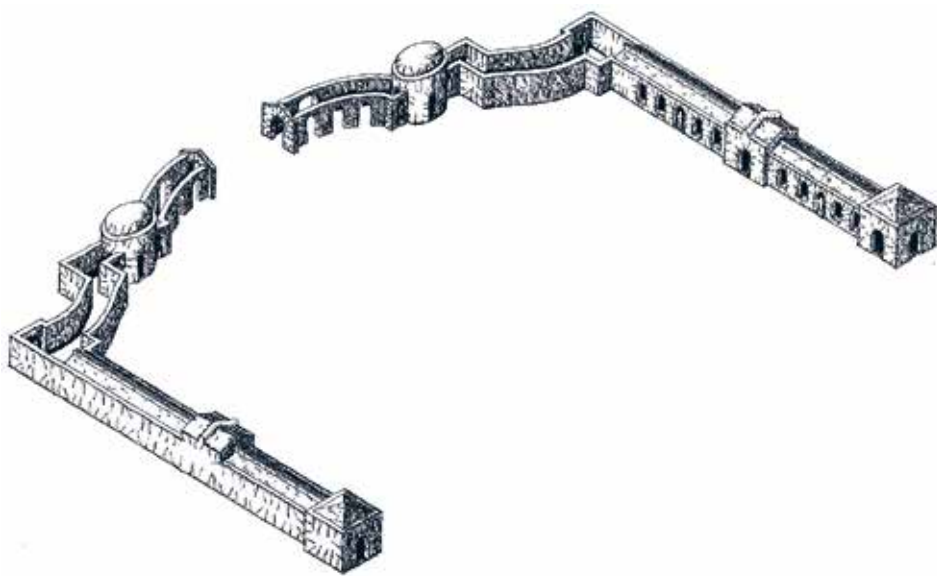
I 2007 kom Realdania ni betrængte herregårdshaver til hjælp med støtte til istandsættelse. Istandsættelserne var tænkt som demonstrationsprojekter for sikring af kulturværdier i historiske herregårdshaver. De udvalgte haver var haverne på Bregentved, Clausholm, Engelsholm, Holstenshuus, Løvenborg, Sanderumgaard, Søholt, Tirsbæk og Knuthenborg. Der er redegjort for opgaven i Realdanias publikation 'Herregårdshaver, eksempler på bevaringsstrategier' (2011).

Realdania havde umiddelbar inden ydet støtte til en istandsættelse af Ledreborgs barokhave.

Mange af herregårdshaverne er – ligesom de kongelige haver – naturfredede.

Mistede anlæg

Som antydnet i indledningen er det ikke alle værdifulde landskabsarkitektoniske anlæg, som det er lykkedes at sikre. Det gælder fx gårdhaven til refugiet i Løgumkloster, Tønder Kommune og Heerups Have i Amaliegade 44/Toldbodgade, Københavns Kommune.

Isometri af lindebuehakken på Lerchenborg, Kirsten Lund-Andersens Tegnestue

Lindebuehakken på Lerchenborg. Foto Louise Lerche-Lerchenborg

Refugiets have fra 1961 i Løgumkloster blev fjernet, inden der i 2011 blev opført en havesal. Haven var tegnet af I. P. Junggreen-Have. By og Land Danmark havde i 2009 indsendt et forslag om fredning af haven, men trak forslaget tilbage.

I 2023 blev Heerups Have fra 1974-78, tegnet af Edith og Ole Nørgård, fjernet. Haven blev anlagt i tilknytning til og samtidigt med opførelsen toldvæsenets bygninger Amaliegade 44. I 1988 blev et antal Heerups skulpturer placeret i haven. Have og bygninger er nu fjernet for at give plads til en udvidelse af Mærskes nord for liggende administrationsbygning. Der var ikke udarbejdet noget fredningsforslag.

Sådanne erfaringerne tyder på, at det er nemmere at få gennemført en fredning, når et givet landskabsarkitektoniske værk ikke er truet af nedrivning på grund af ønsker om en anden anvendelse af grunden.

Hvad kan fredes?

Rammerne for hvad der kan fredes som et selvstændigt landskabsarkitektonisk værk er under afprøvning med hensyn til omfang, art, alder og ikke mindst i forhold til konsekvenserne for omgivelserne.

I den i 2023 først gennemførte – og kort efter annullerede - fredning af Aarhus Universitet, indgik en fredning af bl.a. hele Universitetsparken som et selvstændigt landskabsarkitektonisk værk. I fredningsbeslutningen afsluttes omtalen af parkens bærende fredningsværdier med: ”Endvidere er bygningernes gruppering, orientering, udformning og materialeholdning, der underbygger de landskabelige kvaliteter, en bærende fredningsværdi.”

Denne tilføjelse var begrundet i 2010-lovens bemærkning om ”Der kan også være tale om et anlæg med bygninger, hvor bygningerne er underordnede det landskabelige udtryk, men hvor helheden mellem bygninger og det landskabelige greb fremstår som en helhed eller et samlet værk.”

Den ovenfor citerede passus indgår ikke i det nu foreliggende fredningsforslag, hvor forslag om fredning af Universitetsparken, som selvstændigt landskabsarkitektonisk værk, er begrænset til at omfatte den morænedal, som udgør den centrale del af parken. Videre indeholder fredningsforslaget en fredning af de også tidligere foreslåede bygninger.

Det er således endnu ikke gennemført eksempler på en fredning af et selvstændigt landskabsarkitektonisk værk, ”hvor bygningerne er underordnede det landskabelige udtryk, men hvor helheden mellem

Aarhus Universitetspark (1933-), tegnet af C. Th. Sørensen. Foto Nanna Uhrbrand

bygninger og det landskabelige greb fremstår som en helhed eller et samlet værk.”

Med hensyn til hvad der kan fredes som omgivelser til en fredet bygning, så viser de gennemførte omgivelsesfredninger, at det inden for lovgivningen har været muligt at fredes meget forskellige omgivelser. Eksemplerne spænder lige fra den omgivende pigstensbelægning i den netop gennemførte fredning af Snedkerens Hus i Mariagerfjord Kommune, til den nok mest vidtgående omgivelsesfredning fra 2003 af have- og park til Liselund Slot på Møn. Her blev fredningen udvidet fra at omfatte udvalgte bygninger og monumenter til at omfatte hele det oprindelige have- og parkanlæg, herunder fx også bøgeskoven mellem Skriversøen og Østersøen.

Det betyder dog ikke, at alle omgivelser kan fredes, fx kan bestemmelsen ikke anvendes til at skabe en afstandszone til en fredet bygning.

Det er indtil nu stadig et meget begrænset antal landskabsarkitektoniske værker, der er blevet fredet. Og det er ikke kun landskabsarkitekt C. Th. Sørensen, der har beriget os med en række uforglemmelige, landskabelige anlæg, som vi nødigt vil miste. Der er også

mange andre både ældre og yngre landskabsarkitekter, der med stor indsigt og forståelse for det aktuelle sted har udformet anlæg, som vi bør sikre gennem en fredning.

Dertil kommer alle de anlæg, der måske ikke kan fredes, men som er betydningsfulde og som også bør omtales og værdsættes. Men derom en anden gang. Heldigvis er mange af værkerne beskrevet i litteraturen, hvor blandt andet værket 'Danmarks Haver I-III' og tidsskriftet 'Landskab' udgør helt vitale kilder.

Noter

1. Bygningsfredning var fra 1975-1987 varetaget af Fredningsstyrelsen, fra 1987-1993 af Planstyrelsen, fra 1993-2002 af Skov- og Naturstyrelsen, fra 2002-2012 af Kulturarvsstyrelsen, fra 2012-2016 af Kulturstyrelsen og fra 2016 af Slots og Kulturstyrelsen. I omtalen varierer det anvendte navn efter omstændighederne.

2. * markerer at fredningen er foreslået af By og Land Danmark, Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur.

3. Betænkning om bevaring af Den Danske Herregård (1987). Det i 1984 nedsatte herregårdsudvalg har i betænkningen blandt meget andet foreslået, at der etableres en fond til oprettholdelse af danske herregårdsmiljøer og gennemføres en særlig lov om bevaring af herregårdsmiljøer. Der er ikke arbejdet videre med disse forslag. I øvrigt pegede udvalget på, at herregårdshaverne er sårbare. Se evt. Jette Abels anmeldelse af herregårdsbetænkningen i 'Fra Kvangård til Humlekule', nr. 18, 1988, p. 61-62.

Kilder

Bygningsfredningsloven: www.retsinformation.dk/eli/lta/2018/219

Naturbeskyttelsesloven: www.retsinformation.dk/eli/lta/2022/1392

Kulturstyrelsens [nu Slots- og Kulturstyrelsen] 'Rapport fra arbejdsgruppen om Fredning af selvstændige landskabsarkitektoniske værker' (2013)

Fredningsbeskrivelser og -beslutninger for de omtalte anlæg ligger på Slots- og Kulturstyrelsens hjemmeside under: www.kulturarv.dk/fbb

By og Land Danmarks oplysninger om de fredningsforslag, som foreningen har indsendt, ligger på foreningens hjemmeside under:

www.byogland.dk/fredning

'Herregårdshaver, eksempler på bevaringsstrategier' af Jacob Fischer. Realdania 2011

'Fredet. Bygningsfredning i Danmark 1918-2018' af Jannie Rosenberg Bendsen og Mogens Andreassen Morgen. Strandberg Publishing 2018

'Guide til dansk havekunst år 1000-2000' af Annemarie Lund. Arkitektens Forlag 2000

'Danmarks Havekunst' III af Annemarie Lund, Arkitektens Forlag 2002

Ferdinand Richard,
Fru Heibergs Villa i Rosenvænget,
som Omgivelserne vare 1865
(udsnit)

NIELS LÜTZEN

Den moderne forhave

– En billedfortælling

Forhaven er en betydningsfuld del af det danske by- og boligmiljø, og samtidig en vigtig del af den danske kulturarv, som er knyttet til parcelhuse, rækkehuse og etagebyggeri. Byen ville ikke være det samme uden disse grønne forhaver. De bidrager til at gøre veje og gader grønne, giver oplevelser og kan fremme det sociale fællesskab - og samtidig kan en ejendom med en attraktiv forhave stige i værdi.

Når forhaven er bedst, er den grøn, frodig, velpasset og i harmoni med hus og omgivelser. Mange forhaver er med tiden blevet mindre haveprægede, da ejerne primært bruger dem til parkering og vel heller ikke har tid eller lyst til at passe have. Når forhaverne bliver til parkering og grå stenbede, afsløres et ofte uensartet, små-trist byggeri, og det sociale liv forsvinder.

Forhavernes sociale funktion er vigtig. De udgør en halv-privat zone, hvor man kan opholde sig eller lave lidt havearbejde; det giver gaden liv og er en god anledning til en personlig kontakt med naboer og forbipasserende. Det sociale liv i ældre kvarterer var i høj grad knyttet til forhaverne, og i helt nye byggerier ser man en tendens til at forhaverne genvinder denne kvalitet.

Udvikling og tidstyper

På de efterfølgende sider er anført en tidslinje, der opridser udviklingen af forhaven i Danmark – forhaven som den er knyttet til de forskellige hus – bebyggelsestyper.

NIELS LÜTZEN · Landskabsarkitekt

Forhavernes historie – tidslinie

1850
Stigende interesse for byplanlægning. Byerne sprænges, Københavns volde falder, og der bliver plads til haver og træer. Lægeforeningens Boliger på Østerbro opføres i 1852.

1867
De første byggeforeningshuse opføres i Sverrigsgade på Amager af Arbejdernes Byggeforening, stiftet af arbejdere på B&W. Forhaven er en integreret del og udformet som en åben prydhave.

1910
Havebyer opføres overalt i Danmark, således Lyset i Valby, 1910.

1900

1850

før 1850

Middelalderlige bykerner med meget lidt plads til forhaver. I landsbyerne har husene en åben forhave, afgrænset af en lav hæk eller et lavt stakit, som regel en brugshave og en oplagsplads, men meget sjældent en prydhave.

1903

Ebenezer Howard skriver i 1898 'Garden Cities of tomorrow'. Den første engelske haveby 'Letchworth' påbegyndes, og den danner forbillede for byer verden over. Alle huse har grønne forhaver.

1920

En del etageboliger opføres i byernes udkant, ofte med grønne forhaver, der udelukkende er prydhaver.

1950
Efterkrigstiden byder på nye etagebyggeri i forstæderne med store grønne åbne områder

1960
Parcelhuskvarterer skyder op. Boligerne er synlige fra vejen, men skel mod veje er ikke markante. For-haverne består typisk af blandede og åbne bevoksninger.

1990
Rækkehusene nytænkes, og der opstår funktionelle, tidssvarende og ofte små og meget lidt grønne forhaver.

2000

1950

1930 -
Modernismen bryder igennem, og der opføres funkishuse og bungalows, hvor haver og forhaver spiller en stor rolle. Efterkrigstiden byder på nyere etagebyggeri i forstæderne med store grønne og åbne områder.

1960
Der opføres rækkehuse og klyngehuse med små forhaver og moderne indretning med parkering, stier og belægninger.

1975
Nye tæt-lav-byggerier opføres, hvor der igen lægges vægt på fællesskab og åbne forhaver.

2005 -
Det moderne rækkehus og etagebyggeri udvikles. Forhaverne begrænses og er åbne som regel med praktiske funktioner.

Før vi kunne kalde det en forhava med planlagt arkitektonisk betydning, var der ofte et lidt udefineret stykke jord mellem vejen og huset. Det kunne bruges til dyrkning, heste og vogne, lager eller som et mødested.

Den sociale funktion har stor betydning for gaden liv. En lille forhava i Vanløse uden de større prætentioner, men med stor værdi for beboerne.

Havebyer og boligforeninger

Havebyerne med villaer og rækkehuse kom til fra starten af 1900-tallet inspireret af den engelske 'Garden City' og er bl.a. kendetegnet af præsentable åbne forhaver. Herhjemme kopierede vi den engelske model, og det blev især byggeforeningshusene, som ofte var 2-3 etagers rækkehuse planlagt og udført efter en samlet plan, der kom til at præge mange byer. De blev gennemført ved hjælp af favorable lånevilkår suppleret med en stigende interesse for forbedringer af arbejderklassens boligforhold.

Boligforeningen Lyset i Valby ved København fra 1910 er et godt eksempel på denne boligform, om end den i vor tid er blevet til sammenlagte boliger for bare en familie. Husene og deres forhaver er ret stabile i deres historiske udtryk, bl.a. fordi lokalplaner og vedtægter er ret detaljerede med hensyn til bygningsudtryk og arealanvendelse, og dermed kan fastholde det oprindelige ensartede præg. I Lyset er f.eks. udformningen af stakittet optaget i lokalplanen.

Byggeforeningshusene
Markkvarteret
i Næstved er et smukt
eksempel på dansk
arkitektur og boligform,
hvor forhaverne
er væsentlige for det
samlede bybillede.

Funkishuse, bungalows og murerrestervillaer

Med inspiration fra blandt andet Tyskland voksede i første halvdel af 1900-tallet en helt ny byggestil funktionalismen frem. Enfamiliehuset som boligformen inspirerede også til andet byggeri, bl.a. bungalows og murerrestervillaer.

Funktionalismens huse og haver fra 30'erne blev mere enkle. Ikke så meget pynt, men primært funktioner.

Forhaven blev ofte reduceret til græsplæne, buske og træer, omgivet af præcise hække eller mure.

Parcelhuse og rækkehuse

Stigende velfærd i efterkrigstiden førte til et kolossalt bygge-boom. 60'ernes og 70'ernes parcelhuse kom til at dominere bybilledet i forstæderne. Det var ny arkitektur og en ny havestil, praktisk og enkel, da begge køn skulle på arbejdsmarkedet - sovebyerne blev en realitet. I perioden blev der også bygget mange rækkehuse, De var mindre pladskrævende og fremstod arkitektonisk ofte mere helstøbte.

Parcelhusene kom med en ny stil, ofte med eksotiske planter, mange stedsegrønne buske og mange tornede arter, garneret af knækflisemure. Træer var bandlyst; nu havde arbejderklassen endelig fået lys og luft.

Rækkehuse blev mere enkle, med carporte og indgangspartier tilpasset byggeriet. Dengang kunne man køre på 2 rækker fliser.

De lette løsninger

Mange forhaver til ældre huse har indenfor de seneste 20 år gennemgået en voldsom forandring. Pladsen mellem hus og vej anvendes nu til parkering, carporte, affaldscontainere, cykler og andre praktiske ting. Den oprindelige grønne forhaver ændres til noget helt andet, der sjældent hænger godt sammen med husenes og kvarterets arkitektur. En uvilje mod havearbejde og ukendskab til plejen betyder at mange falder for lette løsninger og 'vedligeholdelsesfrie' haver. Men ingen haver er vedligeholdelsesfrie, selv om der er ukrudtsdug under skærvene, vil ukrudtet efter få år spire.

Det der bliver tilbage, er tit præget af nye havemoder med skærver, belægning og sparsom beplantning. Det er et billede der kun brydes af enkelte haveinteresserede ejere, og stilblandingen er blevet stor. I alle tilfælde er den klassiske grønne forhaver trængt, og dermed forsvinder en del af den grønne kulturarv.

Etagebyggeriet

Mange etagebyggerier blev tidligere opført som parkbebyggelser, der var præget af større samlede, fælles friarealer. Forhaven fik mindre betydning, især fordi mange byggerier orienterede sig efter solen, så indgangspartier vendte mod nord eller øst. Stilen blev græs og klippe hække mod fortov og gade.

Dog findes der ejendomme, der har bevaret deres forhaver, og der er en tendens til, at der mange steder suppleres med plantning af træer og buske.

Den klassiske »tomme« forhave samt den tilplantede med en gennemgående træække, stakitter og buske.

Andre forhaver forsvandt også på grund af vejudvidelser, navnlig langs 60'erne og 70'ernes indfaldsveje til byerne.

Ny forståelse for forhavens betydning

I meget af det nutidige byggeri har man igen fået øjnene op for forhavens betydning, både for dens arkitektoniske værdier og for dens sociale betydning. I de fleste byggerier anlægges en lille grøn 'afstandsklods', og denne forhavs eller terrasse bliver en lille opholdsplads ud til fortovet, dog ofte alene benyttet af stueetagerne. Alternativt udføres en smallere kantzone til brug for alle i opgangen, med siddepladser og beplantning.

I det nye Århusgadekvarter i Nordhavn er der arbejdet med forhaver i mange forskellige former, typisk med en hævet opholdsplads ud til kanten af fortovet. Er der ikke plads til en egentlig terrasse, er kantzonen indrettet med bænke og planter.

Materialer og planter

En bevidst beplantning kan give forhaven et markant præg og skabe variation i gadebilledet. Den kan videreføre kulturarven, samt understøtte biodiversiteten og vejens samlede oplevelsesværdi. Men at dyrke planter kræver en faglighed, som mange i dag ikke besidder. Måske kan brugerne vokse med opgaven.

Parkering kan være et problem fordi løsningen oftest blot er en samlet belægning uden nogen form for bevoksning. Egentlig kan belægningen reduceres til de klassiske kørespor belagt med to rækker fliser. En minimal tæt befæstet flade giver regnen mulighed for at ned-sive på egen grund fremfor at løbe i kloakken eller ud på vejen.

Forhaverne er også et brugsareal med cykelstativer, affaldsbeholdere, postkasser, møbler, skure, garager og carporte. Al inventaret kan give et blandet og rodet præg eller - når det er bedst - en pæn helhed i sammenhæng med huset. En næsten vedligeholdelsesfri og smuk forhave kan bedst opnås med en kombination af veludførte belægninger og bunddække.

Hvor intet nævnt er fotos forfatterens

Bepantning kræver tid, lyst og viden, og det kniber det med for mange. Derfor bliver man glad når man ser en veludført forhave med smukke planter, til glæde for beboeren, de forbigående og for kvarteret. Smukke forhaver skaber en smuk by. (fotos Mette Rønne)

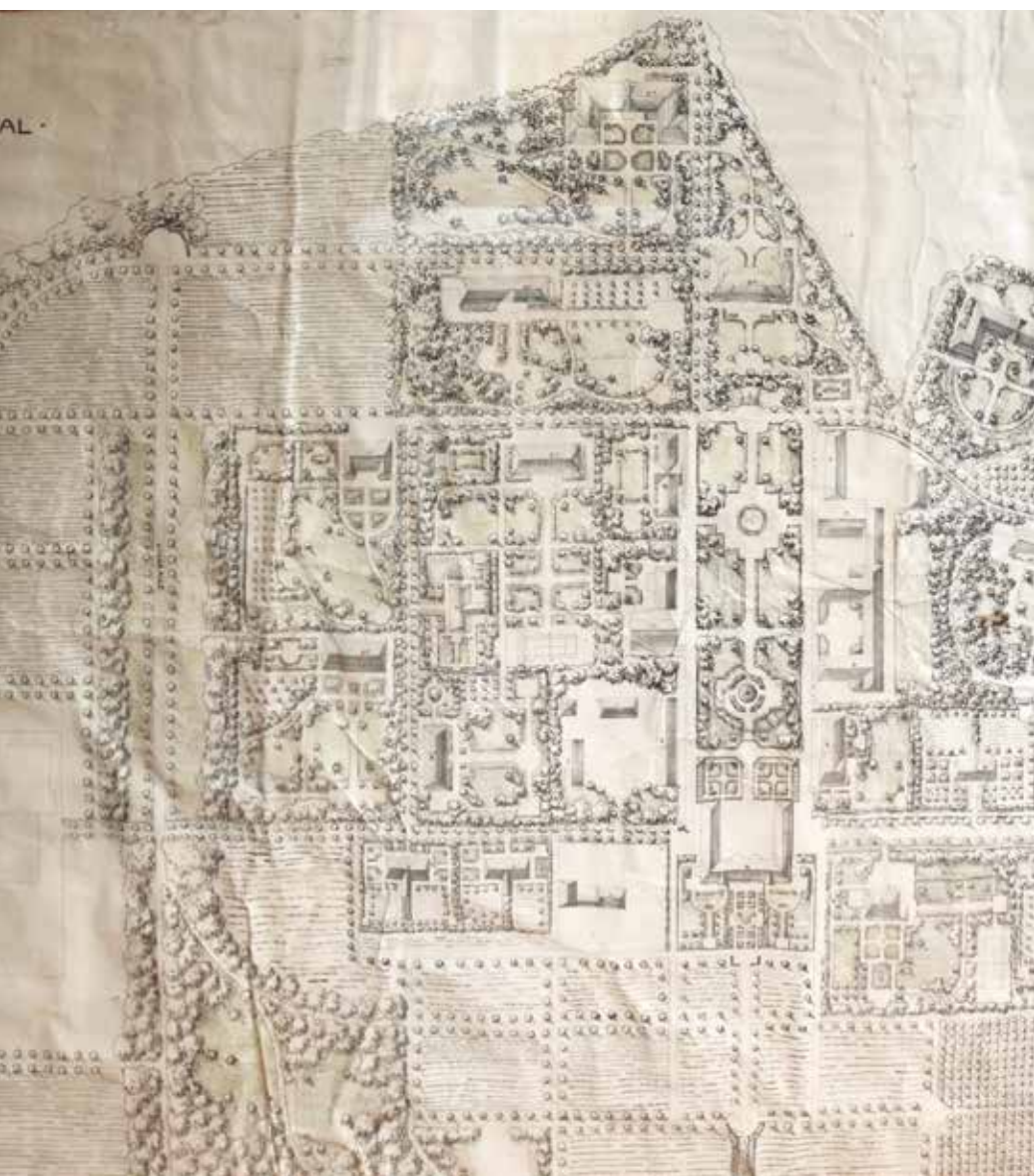

Selskabets aktiviteter i 2023

Årets tema var *ankomsten set i et havehistorisk lys*.

Efter Selskabets generalforsamling i marts startede dr. phil. Peter Thule Kristensen sæsonen med foredraget **Barokslottet og sansernes bevægelse**. Det var en inspirerende historisk gennemgang af udformningen af ankomstområdet ved slotte, boliger og offentlige bygninger. Barokkens mange virkemidler blev også belyst ved hjælp af mange billeder.

Anneberg Kulturpark I april blev den gamle institutionspark og haveby tæt ved Nykøbing Sjælland besøgt. Området blev tegnet af havearkitekt I.P. Andersen og bygningsarkitekt Kristoffer Varming i 1920'erne som parkområde for sindslidende og ansatte. Vores rundviser Jessica Grant Jørgensen var meget vidende om fortid, nutid og fremtid i forhold til parkens historie.

Den moderne forhave – byhusets grønne visitkort I maj forelæste landskabsarkitekt Niels Lützen om forhavernes udvikling i nyere tid. Et lille stykke havehistorie, som belyste anlægstyper, oprindelse og udvikling i forbindelse med enfamiliehuse og etagehuse. En solfyldt lørdag i juni supplerede Niels Lützen foredraget med en velbesøgt forhavevandring i Valby

Mindelunden i Ryvangen – når landskabsarkitektur formidler historie

I august blev Mindelunden besøgt, en mindekirkegård for Danmarks Frihedskamp 1940-45. Landskabsarkitekt Peter Lundsgaard Hansen og formidlingschef Anna Vagn supplerede hinanden og viste os rundt i de forskellige haverum. En overbevisende fortælling om, hvad landskabsarkitektur kan bidrage med til at fortælle om stedets særlige betydning via rumdannelser, struktur og materialevalg. Et smukt sted med plads til at mindes.

Fredensborg Slot – en ankomst i september

Museumsinspektør og kunsthistoriker Ulla Kjær fra Nationalmuseet tog os med på en herlig gåtur rundt i slotshaven. Det blev en historisk rejse fra arkitekt Kriegers første anlæg fra 1720'erne til den senere arkitekt Jardin, som samarbejdede med billedhuggeren Wiedewelt og helt frem til nutidens restaurering 2013 ved landskabsarkitekt Torben Schønherr. En levende beretning om mange ankomster krydret med kongelige anekdoter.

Velkommen til ...

Ankomsten, velkomsten, visitkortet, hvem er jeg, blev i oktober grundigt belyst af landskabsarkitekt Henning Looft. Foredraget blev bygget op omkring forskellige mennesketyper og deres opfattelse af en haves udtryk. En overraskende og indsigtsfuld beskrivelse af sammenhængen mellem menneskets natur og havens fysiske udtryk.

En have ved navn Naturen

Som afslutning på årets mange ankomster, kom vi omkring Paradisets Have. Cand.theol. Niels Nymann Eriksen gjorde os kloge på hvordan begrebet have opstod og hvordan forestillingerne om en have har udviklet sig. Biblens tekster og Karin Esmann Knudsens bog – *Paradis på jord – Havernes kulturhistorie*, understøttede hans fortælling.

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

© Havehistorisk Selskab og forfatterne

2023

REDAKTION

Lone van Deurs og Tove Hyllested

DESIGN

Carl-H.K. Zakrisson

TRYK

Frederiksberg Bogtrykkeri A/S

UDGIVER OG EKSPEDITION

Havehistorisk Selskab

Strandlinien 57, 2791 Dragør

havehistoriskselskab.dk

info@havehistoriskselskab.dk

ISBN 978-87-88241-39-6

ISSN 0107-895X

Om motivet på Havehistorisk Selskabs årsskrifts forside

Motivet er hentet fra Danmarks ældste bog om haver og havebrug,
Hans Rasmussøn Blocks *Horticultura Danica* fra 1647. Bogens undertitel lyder:
*Hvorledis en zirlig oc nyttig Urte-Hawe i Dannemarck kand anrettis,
beprydis oc ved Mact holdis.*

Dette årshæfte er udgivet med støtte fra:

Eslagart Fonden

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE
NR 53 · 2023

Ankomsten

ULLA KJÆR

En misforstået ankomst
– om Fredensborgs Brede Allé

7

PETER THULE KRISTENSEN

Barokslottet og sansernes bevægelse.
Lauritz de Thurahs slots- og havearkitektur

27

LISBETH BRORSEN

Fredning af landskabsarkitektoniske værker
– hvad kan fredes?

41

NIELS LÜTZEN

Den moderne forhave – En billedfortælling

59

Selskabets aktiviteter 2021

73

HAVEHISTORISK SELSKAB

info@havehistoriskselskab.dk
havehistoriskselskab.dk